

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ – ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕ ΧΡΗΣΗ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΙΣΤΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ FACEBOOK»**

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΣΙΑΛΗ

ΡΟΔΟΣ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ – ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕ ΧΡΗΣΗ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΣΙΑΛΗ

Α.Μ.: 4132021032

**«ΜΕΣΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΤΥΩΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΡΘΟΔΟΞΗ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΙΣΤΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ FACEBOOK»**

**“SOCIAL MEDIA AND RELIGION. THE GREEK ORTHODOX CHRISTIAN
FAITH THROUGH FACEBOOK”**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ

ΚΑΡΑΜΟΥΖΗΣ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΤΔΕ ΠΑΝ/ΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΚΑΤΣΑΔΩΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΤΔΕ ΠΑΝ/ΜΙΟ
ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΟΦΟΣ ΑΛΙΒΙΖΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΤΔΕ ΠΑΝ/ΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΡΟΔΟΣ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕ ΧΡΗΣΗ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μέσα κοινωνικής δικτύωσης και Θρησκεία. Η ελληνική ορθόδοξη χριστιανική πίστη μέσα από το Facebook

*

Social media and Religion. The Greek Orthodox Christian Faith through Facebook

ΠΑΣΙΑΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

Επιβλέπων: Καραμούζης Πολύκαρπος, Καθηγητής ΠΤΔΕ Παν. Αιγαίου

Εγκρίθηκε από την τριμελή εξεταστική επιτροπή στις 07 Φεβρουαρίου 2023

1. Καραμούζης Πολύκαρπος, Καθηγητής ΠΤΔΕ Παν. Αιγαίου

2. Κατσαδώρος Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΠΤΔΕ Παν. Αιγαίου

3. Σοφός Αλιβίζος, Καθηγητής ΠΤΔΕ Παν. Αιγαίου

ΡΟΔΟΣ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2023

Βεβαίωση Συγγραφικών Δικαιωμάτων

Δηλώνω υπεύθυνα ότι είμαι συγγραφέας αυτής της πρωτότυπης μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, ότι έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς είτε παραφρασμένες και ότι αυτή η εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για το συγκεκριμένο Π.Μ.Σ.

Υπογραφή

Ευαγγελία Πασιαλή

Ευχαριστίες

Ολοκληρώνοντας την παρούσα διπλωματική εργασία, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην εκπόνηση της.

Ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Πολύκαρπο Καραμούζη για την συνεργασία και την εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπο μου κατά την πορεία συγγραφής της εργασίας.

Επίσης, ευχαριστώ ιδιαίτερος τους γονείς μου και τον σύζυγο μου για την αμέριστη συμπαράσταση, κατανόηση και υποστήριξη, ψυχολογική και πρακτική, που μου παρείχαν κατά την διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας αλλά και καθ'όλη την διάρκεια της φοίτησής μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα.

Περιεχόμενα

Κατάλογος Εικόνων.....	6
Κατάλογος Γραφημάτων.....	7
Κατάλογος Πινάκων.....	7
Περίληψη.....	8
Abstract.....	9
Εισαγωγή.....	10
1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	16
1.1 Θρησκεία.....	16
1.1.1 Χριστιανισμός και Ορθοδοξία.....	22
1.1.2 Θρησκευτική Κοινότητα και Επικοινωνία.....	27
1.2 Πολιτισμός.....	30
1.2.1 Πολιτισμός και θρησκεία.....	33
1.2.2 Ψηφιακός Πολιτισμός.....	35
1.3 Ψηφιακή επικοινωνία.....	38
1.3.1 Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης.....	41
1.3.2 Facebook.....	43
2. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ.....	49
2.1 Η θρησκεία στο Διαδίκτυο.....	49
2.2 Θρησκεία και Facebook.....	51
3. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ.....	58
4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	60
4.1 Ερευνητική Μέθοδος.....	60
4.2 Προσδιορισμός Πληθυσμού και Δείγμα της Έρευνας.....	62
4.3 Εργαλεία Συλλογής Δεδομένων.....	64
4.4 Ερευνητική Διαδικασία.....	65
4.5 Επεξεργασία Δεδομένων.....	67
5. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....	69
5.1 Κατηγορίες Αναρτήσεων.....	71
5.2 Αλληλεπίδραση χρηστών Facebook με τις δημοσιεύσεις.....	79
5.3 Η θρησκευτική έκφραση στο Facebook.....	83
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	87
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	93
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία.....	93

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1.1 Κατανομή Θρησκειών στον Παγκόσμιο Πληθυσμό (πηγή: Pew Research Center).....	23
Εικόνα 1.2 Γεωγραφική Κατανομή Θρησκειών (πηγή: Pew Research Center).....	24
Εικόνα 1.3 Μηνιαία Χρήση Facebook (τιμή σε εκατομμύρια) (πηγή: Data Reportal).....	45
Εικόνα 5.1 Αμύν.....	82
Εικόνα 5.2 Αμύν (Gif).....	82
Εικόνα 5.3 Κάλεσμα σε live streaming λειτουργία (πηγή: FB «Υπεραγία Θεοτόκε»).....	84
Εικόνα 5.4 Κατηγορία «Ιερά Πρόσωπα», Ρήση Αγίου Μάρκου Ασκητή, (πηγή: FB «Πατέρες της Εκκλησίας»).....	85
Εικόνα 5.5 Κατηγορία «Θρησκευτικά Ζητήματα» (πηγή: FB «Ορθοδοξία η Δύναμη μας») 24/9/22.....	86

Κατάλογος Γραφημάτων

Γράφημα 5.1 Συχνότητα εμφάνισης κατηγοριών στις σελίδες του FB.....	78
Γράφημα 5.2 Προτιμήσεις χρηστών ανά κατηγορία δημοσιεύσεων.....	80

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 5.1 Λίστα Σελίδων Δείγματος.....	69
Πίνακας 5.2 Δημοσιεύσεις ανά σελίδα μεταξύ 15/9/22 και 15/11/22.....	70
Πίνακας 5.3 Αποτελέσματα Αναρτήσεων ανά Κατηγορία.....	77
Πίνακας 5.4 Αλληλεπιδράσεις χρηστών κατά κατηγορία αναρτήσεων.....	79

Περίληψη

Η Θρησκεία αποτελεί ένα θεσμό, του οποίου οι απαρχές βρίσκονται στην σύσταση των πρώτων ανθρώπινων κοινωνιών. Η θρησκευτική παράδοση και η συνοχή της θρησκευτικής κοινότητας, ειδικότερα της ορθόδοξης χριστιανικής την οποία ερευνά η παρούσα εργασία, αποτέλεσαν την βάση του φαινομένου της θρησκείας και εξασφάλισαν την συνέχεια της στα βάθη των αιώνων. Ωστόσο, το φαινόμενο της Θρησκείας δεν μπορεί να ερμηνευτεί ανεξάρτητα από το πολιτισμικό συγκείμενο με το οποίο βρίσκεται σε μόνιμη συνδιαλλαγή και αλληλεπίδραση. Ο ψηφιακός πολιτισμός του 21^{ου} αιώνα διαμόρφωσε στους κόλπους του νέες κουλτούρες, οι οποίες αναδύονται μέσα από τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης και επέφεραν μαζικές μεταβολές στην ανθρώπινη επικοινωνία. Στο πλαίσιο των νέων αυτών ψηφιακών περιβαλλόντων επικοινωνίας οι άνθρωποι συνενώνονται μέσα από τα κοινά τους ενδιαφέροντα, από τα οποία η θρησκευτική ταυτότητα δεν μπορεί να απουσιάζει. Στην εν λόγω έρευνα που πραγματοποιήθηκε με την μέθοδο της Ανάλυσης περιεχομένου, μελετήθηκαν 2959 αναρτήσεις σε χρονικό διάστημα μεταξύ 15 Σεπτεμβρίου και 15 Νοεμβρίου του 2022, σε δείγμα 12 θρησκευτικών σελίδων του Facebook και επιχειρείται να απαντηθεί α) Τι είδους αναρτήσεις συσπειρώνουν τους πιστούς μέσα σε σελίδες του Facebook με θρησκευτικό περιεχόμενο; β) Με ποιο τρόπο αλληλεπιδρούν οι χρήστες στις αναρτήσεις αυτές και ποιες είναι οι προτιμήσεις τους; γ) Με ποιο τρόπο μεταφέρονται τα στοιχεία της χριστιανικής παράδοσης στο ψηφιακό περιβάλλον και πώς επηρεάζονται από την σύγχρονη ψηφιακή επικοινωνιακή κουλτούρα; Τα αποτελέσματα κατέδειξαν ότι το Facebook και η κουλτούρα της ψηφιακής επικοινωνίας όχι μόνο δεν απειλεί τις παραδοσιακές δομές της Ορθοδοξίας, αντίθετα φαίνεται να παρέχει την δυνατότητα να καταστήσει την Ορθοδοξία πιο προσβάσιμη στο ποίμνιο της. Επιπλέον, η ελεύθερη θρησκευτική έκφραση των πιστών του Facebook δύναται να προσαρτήσει σε αυτή νέα δημιουργικά στοιχεία και να καταστήσει την πλατφόρμα ως γέφυρα επικοινωνίας των πιστών με την εκκλησιαστική ζωή και να ενδυναμώσει τους δεσμούς της χριστιανικής ορθόδοξης κοινότητας.

Λέξεις κλειδιά:

Facebook, θρησκευτική επικοινωνία, θρησκευτική κοινότητα, θρησκεία στο διαδίκτυο, διαδικτυακή θρησκεία.

Abstract

Religion is a fundamental institution and its origins can be found within the constitution of the first human societies. Religious tradition, as well as the robustness of the religious community, specifically of the Orthodox community which the current research study, formed the fundamentals of the phenomenon of Religion and reserved its existence within centuries. However, the phenomenon of Religious can not be studied separately from the cultural context, with which it interacts in a constant debate. The digital culture of the 21st century formed in its basis new approaches arising out of the Social Media and initiated mass changes in human communication. Within this digital environment of communication, humans connect under common interests, from which religious identity could not be excluded. Through Content Analysis of 2959 posts within a sample of 12 Facebook pages within temporal orientation of September the 15th and November 15th of 2022, the current research attempts to answer a) What kind of Facebook posts connect the religious community? b) With which way the users interact to these posts and what are their preferences? c) In which way the traditional orthodox religious symbols are depicted in the digital environment and how they are affected by the contemporary digital culture of communication? The results show that Facebook and the culture of digital communication, not only does not threaten the traditional structures of Orthodoxy, but instead, it seems to provide new opportunities to be more accessible to its followers. Furthermore, the free expression of the religious community in Facebook, can attach to Orthodoxy more creative elements and render the platform a bridge of communication within religious community and church life, as well as to strengthen the bonds between the members of the Orthodox community.

Key Words :

Facebook, religious communication, religious community, religion online, online religion

Εισαγωγή

Στα βάθη των αιώνων το ανθρώπινο πνεύμα προέβη σε σημαντικά επιτεύγματα, τα οποία καθόρισαν την εξέλιξη του ανθρώπου και το επίπεδο διαβίωσης του. Κάποια από αυτά, κυρίως υλικά, εξυπηρέτησαν τις διαστάσεις της ζωής του ανθρώπου σε ένα συγκεκριμένο χρονικό προσδιορισμό και είτε εγκαταλείφθηκαν, είτε μετεξελίχθηκαν σε νέα λειτουργικότερα σχήματα.

Ωστόσο, η πνευματική εξέλιξη του ανθρώπου σε μια παράλληλη πορεία με τα υλικά του επιτεύγματα εμφανίζει μια αδιάκοπη ροή, ένα χωροχρονικό συνεχές άμεσα συνυφασμένο με την ανάπτυξη των πολιτισμών που παρατηρήθηκαν ανά τους αιώνες. Πνευματικές ανακαλύψεις όπως η Τέχνη και η Θρησκεία συνόδευσαν τον άνθρωπο από τις απαρχές της ύπαρξης του και μετεξελίχθηκαν μαζί του, μέσα στο εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης, αντιδρώντας σε πλήθος αλληλεπιδράσεων με αυτό, έτσι ώστε να νοούνται σχεδόν σαν ζωντανοί οργανισμοί.

Ο πολιτισμός του 21^{ου} αιώνα και η έλευση των νέων τεχνολογιών του διαδικτύου επέφεραν μια νέα πραγματικότητα στην επικοινωνία των ανθρώπων, στην ενημέρωση και στις επιλογές τους. Οι ιλιγγιώδεις ταχύτητες στην εξέλιξη της τεχνολογίας, καθώς επίσης η δυναμική είσοδος της στην καθημερινότητα του ανθρώπου μεταβάλλουν σταδιακά το ίδιο του το πολιτισμικό πλαίσιο διαμορφώνοντας σε μικρότερη κλίμακα νέα κουλτούρα αναφορικά με τον τρόπο που επικοινωνούν οι άνθρωποι και συνυπάρχουν.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, οι παραδοσιακοί θεσμοί όπως αυτός της Θρησκείας, ο οποίος μελετάται εκτενώς στην παρούσα εργασία, αναγκάζονται να επανατοποθετηθούν απέναντι στις νέες αυτές εξελίξεις και να τροποποιήσουν την εικόνα με την οποία παρουσιάζονται μέσα στα νέα ψηφιακά περιβάλλοντα, γεγονός το οποίο από μόνο του συνιστά ένα τολμηρό εγχείρημα. Ειδικότερα για την Θρησκεία, η τελετουργία και η παράδοση από την μία μεριά διασφάλισαν την αναλλοίωτη υπόσταση της στη διαδρομή της από τα βάθη των αιώνων έως σήμερα, από την άλλη όμως συνιστούν και ένα περιοριστικό πλαίσιο και αμετάβλητα όρια, τα οποία ενισχύουν την ανοσία της στην εξέλιξη και σε ό,τι απειλεί τις βαθιές παραδοσιακές δομές της.

Εξειδικεύοντας τον προσανατολισμό της στην Ορθόδοξη Χριστιανική εκκλησιαστική παράδοση, η επικοινωνία των μελών της χριστιανικής κοινότητας εξασφάλισε διαχρονικά την συνοχή του θεσμού μέσα από τον διαμοιρασμό της θρησκευτικής διδαχής του Χριστιανισμού

και την τήρηση των κανόνων που εξασφαλίζουν τον χριστιανικό βίο. Μέχρι σήμερα, η συνθήκη αυτή εξασφαλίστηκε από την προσέλευση των πιστών στους τόπους λατρείας και την συνεύρεση τους μέσα σε αυτούς, από τους οποίους αντλούσαν την πνευματική τους καθοδήγηση και την διδασκαλία για το ηθικό κανονιστικό πλαίσιο, το οποίο συνιστούσε ομολογία της πίστης, καθώς επίσης εξασφάλιζε την μετάδοση τους από γενιά σε γενιά, μέσα από την προφορική παράδοση.

Ο ψηφιακός πολιτισμός του 21^{ου} αιώνα, η κυριαρχία της εικόνας και η μεταστροφή της επικοινωνίας σε γραπτά μηνύματα μέσα από ψηφιακές πλατφόρμες διαμορφωμένες ειδικά γι' αυτόν το σκοπό έθεσαν ένα νέο πλαίσιο, μέσα από το οποίο συντελείται και η θρησκευτική επικοινωνία, καθώς επίσης διαφαίνεται ότι ήδη η τεχνολογία βρίσκεται προ των θυρών της θρησκευτικής πρακτικής και του τρόπου με τον οποίο η χριστιανική κοινότητα συμμετέχει στα τυπικά εκκλησιαστικά τελετουργικά.

Η παρούσα εργασία αποπειράται να παρατηρήσει και να καταγράψει το σημείο όπου η τεχνολογία συναντά τον παραδοσιακό θεσμό της θρησκευτικής επικοινωνίας μεταξύ των μελών της χριστιανικής κοινότητας, καθώς επίσης επιχειρεί να καταθέσει την μαρτυρία της για τις αλλαγές που συντελούνται, προσθέτοντας ένα ακόμα επιχείρημα στην διεθνή βιβλιογραφία για την ανάγκη περαιτέρω έρευνας στις εξελίξεις του τομέα αυτού.

Πιο συγκεκριμένα, μελετά το περιεχόμενο των αναρτήσεων θρησκευτικών σελίδων μέσα στο Facebook, τις κατηγορίες στις οποίες εμπίπτουν οι δημοσιεύσεις αυτές και τον τρόπο με τον οποίο η κάθε μία από αυτές συμβάλλει στην θρησκευτική επικοινωνία των χριστιανών, υποκαθιστώντας τον παραδοσιακό τρόπο αλληλεπίδρασης τους. Επιπρόσθετα, δεδομένου ότι η παραδοσιακή θρησκευτική διδασκαλία ορίζεται από τους κατά τόπους ιερείς, δεν υπάρχει αντίστοιχη καταγραφή για τις προτιμήσεις των πιστών αναφορικά με την θρησκευτική ενημέρωσή τους. Το Facebook, παρέχοντας την δυνατότητα στον χρήστη να αλληλεπιδράσει με την δημοσίευση, άρει τους περιορισμούς αυτούς και προσφέρει την δυνατότητα εμπειρικής παρατήρησης για τις προτιμήσεις των πιστών όσον αφορά στην ενημέρωσή τους σε θρησκευτικά ζητήματα, επιχειρώντας να παρέχει πολύτιμα συμπεράσματα στο πεδίο αυτό.

Αναφορικά με την μεθοδολογία της εν λόγω έρευνας, η Ανάλυση Περιεχομένου επιλέχθηκε ως μέθοδος ικανή να καθοδηγήσει την έρευνα προς την ερμηνεία των δεδομένων που συλλέχθηκαν από δείγμα θρησκευτικών σελίδων του Facebook, καθώς επίσης να αναζητήσει μέσα σε αυτές τα στοιχεία εκείνα τα οποία απαντούν στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

α) Τι είδους αναρτήσεις συσπειρώνουν τους πιστούς μέσα σε σελίδες του Facebook με

θρησκευτικό περιεχόμενο; β) Με ποιο τρόπο αλληλεπιδρούν οι χρήστες στις αναρτήσεις αυτές και ποιες είναι οι προτιμήσεις τους; γ) Μεταφέρονται στοιχεία της χριστιανικής παράδοσης στο ψηφιακό περιβάλλον και επηρεάζονται από την σύγχρονη ψηφιακή κουλτούρα;

Η καινοτομία της έρευνας στο πεδίο αυτό συνίσταται στο γεγονός ότι δεν υπάρχει αντίστοιχη μελέτη της ανατομίας της επικοινωνίας των μελών της χριστιανικής κοινότητας στο Facebook. Όπως προκύπτει από την διεθνή βιβλιογραφία, έρευνες στο παρελθόν έχουν καταδείξει τους λόγους για τους οποίους οι χριστιανοί καταφεύγουν στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης και έχουν κατηγοριοποιήσει την θρησκευτική έκφραση μέσα στο χώρο του διαδικτύου. Ωστόσο, δεν υπάρχει αντίστοιχη έρευνα για το τι είδους ενημέρωση λαμβάνουν συγκεκριμένα μέσα από το Facebook, πώς αλληλεπιδρούν με αυτές και κυρίως εάν τα παραδοσιακά στοιχεία της θρησκευτικής διδασκαλίας μεταφέρονται και αναπαρίστανται μέσα στο ψηφιακό περιβάλλον της πλατφόρμας αυτής.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, τα οποία εξήχθησαν μέσα από ένα δείγμα 2959 δημοσιεύσεων από δείγμα 12 θρησκευτικών σελίδων του Facebook κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ 15 Σεπτεμβρίου και 15 Νοεμβρίου του 2022, κατέδειξαν ότι τα μέλη της χριστιανικής κοινότητας λαμβάνουν ενημέρωση κυρίως μέσα από εννέα κατηγορίες δημοσιεύσεων. Επιπλέον, έχουν ξεκάθαρες προτιμήσεις αναφορικά με την φύση των δημοσιεύσεων αυτών, καθώς επίσης η ελεύθερη έκφραση τους μέσα στο ψηφιακό περιβάλλον δείχνει την βούληση τους να διατηρήσουν τα παραδοσιακά εικονοποιημένα σύμβολα της Ορθοδοξίας, να συντηρήσουν το κανονιστικό πλαίσιο του ηθικού χριστιανικού βίου, να ενημερωθούν για θρησκευτικά ζητήματα τα οποία άπτονται της κοινής τους ταυτότητας αλλά και να εκσυγχρονίσουν τον τρόπο με τον οποίο η θρησκεία παρουσιάζεται και συμβολοποιείται μέσα στα νέα δεδομένα του πολιτισμού της εικόνας και της ψηφιοποίησης.

Τα αποτελέσματα αυτά επιχειρούν να καταθέσουν μερικά ακόμα τεκμήρια στην διεθνή βιβλιογραφία προκειμένου να αποτελέσουν έναυσμα για νέες έρευνες από τα επιστημονικά πεδία της Κοινωνιολογίας, της Επικοινωνίας αλλά και της Θεολογίας, που θα φωτίσουν νέες πλευρές της ψηφιακής θρησκευτικής έκφρασης και ενημέρωσης των πιστών και θα βοηθήσουν στην κατανόηση της μετεξέλιξης του θεσμού της Θρησκείας μέσα στο παρόν πολιτισμικό συγκείμενο.

Η εργασία δομείται σε διακριτές ενότητες, οι οποίες θα καθοδηγήσουν τον αναγνώστη να περιηγηθεί στην έρευνα μέσα από το σύμπλεγμα των θεωρητικών εννοιών που αποτελούν την βάση του θεωρητικού υποστρώματος της έρευνας και την ανάλυση που ακολουθεί.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται η θρησκεία μέσα από μία κοινωνιολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση, προκειμένου να καθοριστούν τα απαραίτητα και ελάχιστα στοιχεία που αφορούν στην συμμετοχή του πιστού και στον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται η θρησκεία στην καθημερινότητα του. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα τελετουργικά, στον τρόπο με τον οποίο αυτά εξελίχθηκαν και ενσωματώθηκαν στην ίδια την βάση της θρησκείας, αλλά και οι λόγοι που κατέστησαν την ανάγκη τους επιβεβλημένη. Περαιτέρω, αναλύονται οι τυπικές θρησκευτικές τελετουργίες της Ορθοδοξίας και ο ρόλος των πιστών σε αυτές, καθώς επίσης ο σημαντικότερος ρόλος της επικοινωνίας μεταξύ των μελών της χριστιανικής κοινότητας και ο τρόπος με τον οποίο η Ορθοδοξία περιχαράκνει ένα σαφές πλαίσιο αναφορικά με την κοινωνική ζωή του πιστού.

Στην δεύτερη ενότητα αναλύεται η έννοια του πολιτισμού, καθώς επίσης ο τρόπος με τον οποίο η κουλτούρα και η συνολική έκφραση των ανθρώπων σε μικρότερη κλίμακα δύναται να επηρεάσει και τελικά να διαμορφώσει τον πολιτισμό εν γένει. Επιπρόσθετα, στο κεφάλαιο αυτό αναλύονται οι αλληλεπιδράσεις του θεσμού της Θρησκείας με το πολιτισμικό συγκείμενο, προκειμένου να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο Θρησκεία και Πολιτισμός συνδιαλέγονται διαχρονικά και αλληλοδιαμορφώνονται. Τέλος, δίνεται έμφαση στην είσοδο της τεχνολογίας και στην διαμόρφωση του σύγχρονου πολιτισμού μετά από τις επιδράσεις που δέχεται από αυτή δημιουργώντας νέες κουλτούρες, οι οποίες αναδιαμορφώνουν την βάση και το πλαίσιο του ψηφιακού πολιτισμού, όπως αυτός φαίνεται να προδιαγράφεται εν εξελίξει του 21^{ου} αιώνα.

Στην επόμενη ενότητα αναλύεται η θεωρητική βάση της επικοινωνίας, όπως αυτή επηρεάζεται και διαμορφώνεται μέσα από την τεχνολογική εξέλιξη, ανασχηματίζοντας βασικές δομές της έκφρασης από την προφορική στην γραπτή επικοινωνία και την πολυτροπικότητα των κειμένων, δηλαδή την συμπληρωματική νοηματοδότηση των περιεχομένων ενός μηνύματος με τον συνδυασμό εικόνας και κειμένου, καθώς επίσης τα στοιχεία αυτά που την χαρακτηρίζουν μέσα από τις πλατφόρμες των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης. Ολοκληρώνοντας, γίνεται αναφορά στο κοινωνικό δίκτυο του Facebook, στο πλαίσιο του οποίου διεξάγεται η παρούσα έρευνα, αρχικά ως προς τον τρόπο λειτουργίας του

και εν συνεχεία ως προς τον τρόπο με τον οποίο προδιαγράφεται η διαδικασία της επικοινωνίας των χρηστών μεταξύ τους και πώς αυτή εξελίσσεται μέσα σε αυτό.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης παρατίθενται έρευνες και θεωρίες που σχετίζονται με την Θρησκεία και το Διαδίκτυο, καθώς επίσης με το κοινωνικό δίκτυο του Facebook και την Θρησκεία. Η απουσία ερευνών στο προκείμενο ζήτημα της θρησκευτικής έκφρασης στις πλατφόρμες των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, το οποίο τοποθετείται στο επίκεντρο αυτής της εργασίας, από την μία συνιστά ένα περιοριστικό παράγοντα, ωστόσο από την άλλη επιτρέπει να αξιολογηθούν σφαιρικά τα τεκμήρια της διεθνούς βιβλιογραφίας και έρευνας και να εκτείνουν την παρούσα μελέτη. Ως εκ τούτου, στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται έρευνες που άνοιξαν τον δρόμο για να τεθούν εκ νέου ερευνητικά ερωτήματα και να δημιουργηθούν νέες αναζητήσεις αναφορικά με την αλληλεπίδραση των μελών της χριστιανικής κοινότητας, συγκεκριμένα μέσα στο Facebook.

Στο τρίτο κεφάλαιο τίθενται τα ερευνητικά ερωτήματα και επεξηγείται η πορεία της σκέψης που οδήγησε στην ανάγκη για αυτού του είδους την ερευνητική αναζήτηση.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας, η οποία όπως προαναφέρθηκε στηρίχθηκε στην ποσοτική και ποιοτική ερμηνεία των δεδομένων που εξήχθησαν μέσα από το σχεδιασμό στην βάση της Ανάλυσης Περιεχομένου. Επιπλέον, παρατίθενται τα κριτήρια βάσει των οποίων επιλέχθηκαν οι συγκεκριμένες σελίδες προς μελέτη, ο τρόπος με τον οποίο συλλέχθηκαν τα δεδομένα και ο σχεδιασμός της έρευνας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα στην βάση των μεταβλητών που διερευνήθηκαν. Αρχικά, παρουσιάζονται οι κατηγορίες δημοσιεύσεων που προέκυψαν από την εμπειρική παρατήρηση και αναλύονται σε γραφικές αναπαραστάσεις των ποσοτικοποιημένων δεδομένων τους. Στην συνέχεια, αναλύεται η αλληλεπίδραση των χρηστών της χριστιανικής κοινότητας, εξετάζοντας τα ποσοτικοποιημένα δεδομένα της αλληλεπίδρασης τους με τις δημοσιεύσεις, προκειμένου να εξαχθούν αποτελέσματα για τις προτιμήσεις τους. Στην ίδια μεταβλητή της αλληλεπίδρασης, τα σχόλια των χρηστών, των οποίων η ποσοτικοποιημένη επεξεργασία τους κρίθηκε ότι δεν θα συνέβαλλε στους στόχους του παρόντος πονήματος, αναλύθηκαν ποιοτικά αναφορικά με τον τρόπο που σχολιάζουν οι πιστοί και κυρίως στο αν εγείρονται συζητήσεις μεταξύ τους για θρησκευτικά ζητήματα ή άλλες θεματικές. Επιπρόσθετα, στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζεται η τρίτη μεταβλητή της οπτικοποιημένης συμβολοποίησης των θρησκευτικών στοιχείων στο ψηφιακό περιβάλλον

του Facebook και πώς αυτά διατηρούνται ή παρουσιάζονται με διαφορετικό τρόπο μέσα στην πλατφόρμα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο διατυπώνονται τα συμπεράσματα, συνοψίζονται τα ευρήματα της έρευνας και συζητούνται τα αποτελέσματα στην βάση της θεωρητικής προσέγγισης που επιλέχθηκε για την θεωρητική πλαισίωση, καθώς επίσης καθορίζεται η ποιότητα των αποτελεσμάτων σχετικά με τα ερευνητικά ερωτήματα.

Στο σύνολο της η εν λόγω εργασία επιχειρεί να ανοίξει τον δρόμο για μελλοντική έρευνα στην θεματική της θρησκευτικής επικοινωνίας στο Facebook, η οποία παρέμεινε για πολλά χρόνια ελλιπής. Πλέον οι σύγχρονες συνθήκες μοιάζουν να είναι ώριμες για ενδελεχή έρευνα στο πεδίο αυτό, προκειμένου να κατανοήσουμε τις βαθιές αλλαγές που συντελούνται στις διαχρονικές, παραδοσιακές δομές της ανθρώπινης πνευματικότητας, όπως είναι αυτή της Θρησκείας μέσα από τα νέα δεδομένα της πολιτισμικής πραγματικότητας και της νέας κουλτούρας που αναδιαμορφώνει το πλαίσιο της επικοινωνίας.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Προκειμένου να χαρτογραφηθεί μια σαφής θεωρητική βάση για την πλαισίωση της παρούσας έρευνας, κρίνεται απαραίτητο πρωτίστως να αποσαφηνιστούν οι θεωρητικές έννοιες αναφορικά με την θρησκεία, τον πολιτισμό και την επικοινωνία. Η σύνθεση των εννοιών αυτών θα αποτελέσει την βάση της επιχειρηματολογίας κατά την επεξήγηση των αποτελεσμάτων που θα προκύψουν από την εμπειρική παρατήρηση και την ανάλυση περιεχομένου στην παρούσα έρευνα.

1.1 Θρησκεία

Η εννοιολογική προσέγγιση της θρησκείας αποτελεί ένα δύσκολο και τολμηρό εγχείρημα δεδομένου ότι αρκετά επιστημονικά πεδία όπως η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η ανθρωπολογία, ακόμα και η νευροεπιστήμη, διαχρονικά έχουν καταθέσει τις δικές τους ερμηνείες υιοθετώντας διαφορετικές αλλά και συμπληρωματικές εξηγήσεις του φαινομένου.

Η ετυμολογία της ελληνικής λέξης *θρησκεία*, σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη¹, προέρχεται από το ρήμα *θρησκεύω*, το οποίο περιγράφει την ενέργεια του να αποδίδει κανείς ιερά υπηρεσία, να λατρεύει. Αντίστοιχα, η λατινική ρίζα του ουσιαστικού *religion*, το «*religio*», σημαίνει σχολαστικότητα, η οποία μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο περιλαμβάνει έννοιες όπως η αφοσίωση και η υποχρέωση, καθώς η λέξη χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει το αποτέλεσμα της παραβίασης ενός συνόλου αυστηρών κανόνων, με χαρακτηριστικά δεισιδαιμονίας, όχι απαραίτητα εντός ενός θρησκευτικού πλαισίου. Παρά το εύρος της ερμηνείας του αρχικού «*religio*» στην λατινική γραμματεία, επικράτησε η ερμηνεία που αναφέρεται στην λατρεία, η οποία κατά μια έννοια εξηγεί την θρησκευτική αντίληψη μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων, αναγνωρίζοντας ότι μια άλλη ομάδα μπορεί να έχει διαφορετική αντίληψη και θρησκεία (Schilbrack, 2022).

Στην παραπάνω ερμηνεία της λατινικής ρίζας, παρατηρείται ότι η έμφαση δεν δίνεται στο αντικείμενο της λατρείας, στην θεότητα ή στις θεότητες, δεδομένης της εξέλιξης των

¹<https://www.babiniotis.gr/lexilogika/etimologika/380-etymologia-thriskeia-theos-prosefxi-ekklisia-metanoia-synaksari>

θρησκειών από μονοθεϊστικές σε πολυθεϊστικές, αλλά στην βούληση αυτών που ασκούν την ενέργεια, καθώς και με ποιο τρόπο το πράττουν.

Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας κρίνεται απαραίτητη μια κοινωνιολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση του φαινομένου της θρησκείας, με αντικειμενικό σκοπό την περιγραφή του συσχετισμού των πιστών με τους θρησκευτικούς κανόνες, οι οποίοι όπως θα αναλυθεί στο παρόν κεφάλαιο, αποτελούν τον πυρήνα της θρησκευτικής ζωής και περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίο ο πιστός δύναται να ανοίξει ένα διάλογο επικοινωνίας με το θείο. Προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός, πραγματοποιείται μια αναδρομή στις απαρχές της ανθρώπινης εξέλιξης ώστε να εντοπιστεί το σημείο στο οποίο εμφανίστηκε αρχικά η θρησκεία να διαπλέκεται με τις πρώτες κοινωνικές δομές, καθώς επίσης και οι λόγοι οι οποίοι κατέστησαν την ύπαρξη της επιβεβλημένη.

Μια σημαντική θεωρία όσον αφορά στην καταγωγή των θεών, πριν ακόμα η λατρεία τους αποκτήσει μια διακριτή θέση μέσα στο λεκτικό κατασκευάσμα, φαίνεται να έρχεται από το πεδίο της ανθρωπολογίας.

Στις πρώτες κοινωνίες των τροφουσυλλεκτών, οι άνθρωποι περνούσαν όλη τους την ζωή σε περιοχές περιορισμένης έκτασης. Προκειμένου να επιβιώσουν εντός των ορίων αυτών, έπρεπε να κατανοήσουν την υπερανθρώπινη τάξη και ισορροπία του οικοσυστήματος, καθώς επίσης να διαμορφώσουν ανάλογα την συμπεριφορά τους κάνοντας χρήση πρακτικών που αποδεδειγμένα ήταν αποτελεσματικές. Η συμπεριφορά αυτή οριοθετήθηκε και μετατράπηκε σε ένα σύνολο κανόνων συμπεριφοράς απέναντι στα ζώα και στα φυτά της περιοχής τους, στα οποία απέδωσαν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, καθώς επίσης και ισότιμο ρόλο με τον άνθρωπο, αναγνωρίζοντας την ωφελιμότητα της ύπαρξής τους. Ο ανιμισμός, το πρώτο καταγεγραμμένο θρησκευτικό σύστημα στην ιστορία της ανθρώπινης εξέλιξης, στην ουσία αναφερόταν σε ένα σύνολο από ενδεδειγμένες συμπεριφορές προκειμένου να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα του οικοσυστήματος, άρα και η επιβίωση του ανθρώπινου είδους (Peoples, Duda, & Marlowe, 2016).

Η Αγροτική Επανάσταση σήμανε ταυτόχρονα και θρησκευτική επανάσταση. Οι άνθρωποι επαναξιολόγησαν την θέση τους απέναντι στα ζώα και στα φυτά. Ενώ οι πρόγονοι τους οι τροφουσυλλέκτες απέδιδαν στα έμβια του περιβάλλοντος τους ίση απόσταση απέναντι στο δικαίωμα ύπαρξης, χωρίς να αξιολογούν την κάθε μορφή ζωής ως ανώτερη ή κατώτερη, οι αγρότες έθεσαν στην ιδιοκτησία και τον έλεγχο τους φυτά και ζώα με την πρόθεση να επιβάλλουν την εξουσία τους πάνω στα υπάρχοντα τους. Ως εκ τούτου, το πρώτο βήμα για

την θρησκευτική επανάσταση ήταν η μετατροπή των φυτών και των ζώων από ισότιμα μέλη, εντός του πλαισίου μιας πνευματικής και οντολογικής ερμηνείας της ύπαρξης, σε ιδιοκτησία (Chung, 2019).

Ωστόσο η Αγροτική Επανάσταση επέφερε αλλαγές και νέα δεδομένα στις κοινωνικές δομές της εποχής. Χωρίς την ανάγκη για διαρκή μετανάστευση προς αναζήτηση τροφής δημιουργήθηκαν μονιμότερα καταλύματα, αύξηση στα δημογραφικά στοιχεία, καθώς επίσης και αύξηση στις ανάγκες κατανάλωσης. Ως εκ τούτου, η απόδοση στις σοδειές και η αναπαραγωγή των κοπαδιών άρχισε πλέον να επηρεάζεται δραστικά, τόσο από την ελλιπή τεχνογνωσία των πρώτων ανθρώπων, οι οποίοι ακόμα δεν είχαν βελτιστοποιήσει τις πρακτικές τους, όσο και από τις εξωτερικές περιβαλλοντικές συνθήκες. Η αδυναμία απόλυτου ελέγχου στην ιδιοκτησία τους αποτέλεσε μια νέα επίγνωση για τον άνθρωπο, την οποία αντιπαρήλθε με μια νέα γνωστική αναπροσαρμογή, τη συμβολοποίηση. (Watkins , 2015, p. 157).

Έτσι, οι άνθρωποι επινόησαν θεότητες, οι οποίες εξουσίαζαν δυνάμεις όπως τη γονιμότητα των ζώων, τη βροχή για τις σοδειές, τον ουρανό, καθώς επίσης και άλλα φαινόμενα τα οποία δεν μπορούσαν να ερμηνευτούν από τη λογική, προσφέροντας προστασία, εν είδει ενός συμβολαίου, το οποίο από την μία δεσμεύει τον άνθρωπο με αιώνια αφοσίωση στους θεούς, από την άλλη αξιώνει σαν αντάλλαγμα την εξουσία πάνω στο φυσικό περιβάλλον και τα ζώα. Η αφοσίωση αυτή, για χιλιάδες χρόνια μετά την Αγροτική Επανάσταση, συνέχισε να εκφράζεται με θρησκευτικές τελετουργίες, οι οποίες περιλάμβαναν θυσίες ζώων και άλλων προϊόντων της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως κρασί, ψωμί, μέρος της σοδειάς κ.α.(Harari, 2015, p. 221).

Τα τεκμήρια της επιστημονικής έρευνας σε σχέση με τα θρησκευτικά τελετουργικά αποκάλυψαν ότι η συλλογική παρουσία στις τελετές αυτές έχει μια ευθεία σχέση με το βάθος της δέσμευσης των μελών της κοινότητας στην συλλογική ιδεολογία και στις κοινές πεποιθήσεις. Χρησιμοποιήθηκαν δηλαδή ως ένα μέσο πολιτισμικής εκπαίδευσης στον κοινό θρησκευτικό κώδικα, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα την κοινωνική συνοχή (Henrich , 2009).

Όσο η πολιτισμική ανάπτυξη, τα νέα δηλαδή πνευματικά και υλικά επιτεύγματα του ανθρώπου, αμφισβητούσε τα πρώιμα αυτά ψήγματα θρησκευτικής πίστης, τόσο προσέκρουε στο κοινό μέτωπο της παράδοσης, η οποία αντανάκλούσε μια επιτυχημένη φυσική επιλογή του παρελθόντος, που ήδη είχε αποδώσει καρπούς, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Αυτό επικυρώθηκε μέσα από την επιστημονική έρευνα καταδεικνύοντας ότι η ανθρώπινη ανάγκη

για προσαρμογή, όταν βρίσκεται αντιμέτωπη με την αμφιβολία μπροστά σε νέες εξελικτικές επιλογές ή αντικρουόμενες καταστάσεις, παρουσιάζει την τάση να κλίνει προς την πολιτισμική πληροφορία που ήδη έχει αφομοιωθεί στην συλλογική συνείδηση ως παράδοση (Atran&Henrich, 2010).

Ως εκ τούτου, είναι προφανές ότι η πολιτισμική παράδοση στις πρώτες κοινωνίες αφομοίωσε ένα θρησκευτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο, η αφοσίωση στους θεούς ήταν συνδεδεμένη με την ευημερία. Η ίδια πολιτισμική παράδοση υπαγόρευσε την συνέχεια των συμπεριφορών αυτών, οι οποίες ήταν επωφελείς για την ομάδα, δηλαδή εξασφάλιζε την επιβίωση της, την κοινωνική συνοχή, καθώς επίσης την διευθέτηση διαφωνιών και κοινωνικής έντασης.

Μεγαλώνοντας τόσο σε μέγεθος, όσο και σε πολυπλοκότητα των δομών τους, οι πρώτες κοινωνίες χρειάστηκε να αναπροσαρμόσουν τους κανόνες, οι οποίοι ρύθμιζαν τις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Μέλη της κοινότητας τα οποία δεν γνωρίζονταν προσωπικά μεταξύ τους ή δεν βλέπονταν συχνά, μέλη δηλαδή μιας ομάδας με μόνο αντικείμενο διασύνδεσης τις εμπορικές συναλλαγές τους, χρειάζονταν περισσότερα διαπιστευτήρια ο ένας για τον άλλον, προκειμένου να συμβιώσουν μέσα στις κοινωνίες αυτές. Έτσι, τα κοινά θρησκευτικά τελετουργικά, η πρώιμη πολιτισμική τους παράδοση, εξυπηρέτησαν στο να αναγνωρίζονται μεταξύ τους τα μέλη της ομάδας ως συμμετοχοί σε ένα κοινωνικό δίκτυο με κοινές αντιλήψεις και κοινές επιλογές όσον αφορά στην συμπεριφορά, η οποία προάγει την συνεργασία και την εμπιστοσύνη (Watkins , 2015).

Το «καλό», η ηθική και τα πρότυπα καλής κοινωνικής συμπεριφοράς που θα εξασφάλιζαν τις εύθραυστες ισορροπίες στις κοινωνίες που στηρίζονταν στην εμπιστοσύνη για την επιβίωση τους, χρειάζονταν να νομιμοποιηθούν, να αφομοιωθούν ως παράδοση και να διδαχθούν στις επόμενες γενιές αυτούσιες, ως προϋπόθεση για την κοινωνική συνοχή. Έτσι, η θρησκεία αποτέλεσε το όχημα για την μεταβίβαση αυτή της γνώσης. Το σύνολο των κανόνων αυτών νομιμοποιήθηκε ως απαίτηση της υπεράνθρωπης δύναμης που είχε τον απόλυτο έλεγχο στην επιβίωση των ανθρώπων και ενσωματώθηκε στον τρόπο λατρείας και απόδειξης της αφοσίωσης στους θεούς. Ωστόσο, πλέον η αφοσίωση είχε αποκτήσει και μια επιπλέον έννοια. Τηρώντας τους κανόνες, από την μία μεριά θα εξασφάλιζαν την εύνοια της θεϊκής δύναμης, αλλά από την άλλη μεριά θα απέφευγαν την τιμωρία για την παραβίαση τους.

Έτσι, η παρακολούθηση των θρησκευτικών τελετουργικών και η συμμετοχή σε αυτά, αυτόματα επικύρωνε την συναίνεση των συμμετεχόντων για τους κανόνες συμπεριφοράς που ήταν προσαρτημένοι στην κοινή πίστη (Henrich , 2009; Καραμούζης Π. , 2015).

Επιπλέον, η θεϊκή βούληση για την τήρηση της τάξης αποτελούσε πιο αξιόπιστο επιχείρημα για την ανάγκη επιβολής του νόμου, καθώς και για τους μηχανισμούς τιμωρίας που θα έπρεπε να επέλθουν λόγω της παραβίασης του. Όταν η θεϊκή τιμωρία απειλούσε το σύνολο της κοινότητας για την παραβατική συμπεριφορά του ενός, αυτό αποτελούσε ένα εξαιρετικό κίνητρο για όλους, να επαγρυπνούν για κάθε πράξη που θα ξυπνούσε την θεία οργή (Roes&Raymond, 2003).

Ο κρίσιμος ιστορικός ρόλος της θρησκείας ήταν να δώσει την θεϊκή νομιμοποίηση και να εγγραφεί ότι το σύνολο των κανόνων που δεσμεύουν την ανθρώπινη συμπεριφορά στις διαπροσωπικές σχέσεις δεν είναι προϊόν ανθρώπινης ιδιοτροπίας, αλλά ορίζονται από μια απόλυτη και ανώτερη εξουσία. Συμπερασματικά, οι κανόνες αυτοί δεν μπορούν να τεθούν υπό αμφισβήτηση από την ανθρώπινη τάξη, δεν είναι διαπραγματεύσιμοι, καθώς επίσης ισχύουν για όλους όσους έχουν την ίδια θρησκεία, δηλαδή είναι μέλη της ίδιας κοινότητας (Harari, 2015, σ. 219).

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, μια ολιστική αποφθεγματική ερμηνεία η οποία να συνιστά ένα κοινά αποδεκτό ορισμό για την θρησκεία, θεωρητικά αποδεικνύεται αδύνατη. Η θρησκεία αποτελεί ένα θεσμό βαθιά ριζωμένο στην αλυσίδα της εξέλιξης του ανθρώπου, καθώς επίσης αντανάκλα τους πολύπλοκους κοινωνικούς, ψυχολογικούς και πολιτισμικούς μηχανισμούς που συνέβαλλαν στην επιβίωση και στην εξέλιξη των κοινωνιών σε μια συνεχή χωροχρονική ροή, η οποία οδήγησε στην εικόνα των σύγχρονων κοινωνιών.

Το εγχείρημα αυτής της εργασίας θα μπορούσε να εξαντληθεί και μόνο στην απόπειρα διερεύνησης των ορισμών της θρησκείας. Αντί αυτού, μια επιγραμματική θεώρηση του συνόλου των ορισμών φέρνει στο προσκήνιο την μελέτη του Καραμούζη (2015), ο οποίος τους διαχωρίζει σε ουσιοκρατικούς και λειτουργικούς. Πιο συγκεκριμένα, οι Ουσιοκρατικοί ορισμοί της Θρησκείας φαίνεται να αποδίδουν στον άνθρωπο την ικανότητα να αντιλαμβάνεται το Ιερό και το Θείο μέσα από την διαίσθηση και την ενδοσκόπηση πάντα σε αναφορά με τις αλλαγές στο περιβάλλον τους, ενώ οι Λειτουργικοί ορισμοί, αναφέρονται στις επιδράσεις της θρησκείας στην κοινωνική διάσταση του ανθρώπου. Δεδομένου όμως ότι τόσο οι ουσιοκρατικοί όσο και οι λειτουργικοί ορισμοί αδυνατούν να προσεγγίσουν το θεωρητικό υπόστρωμα της θρησκείας, καθώς επίσης εμφανίζονται ευάλωτοι στην γενίκευση και την εφαρμογή τους στο σύνολο των θρησκειών, η προσέγγιση των διαστάσεων της θρησκείας μοιάζει με μια πιο αποδοτική απόπειρα (Καραμούζης Π. , 2015, σ. 28).

Έτσι, στην απόπειρα να εμβαθύνουμε στην παρείσφρηση της τεχνολογίας μέσα στις συστηματικές δομές του παρελθόντος, εν προκειμένω της θρησκείας, μέσα στο πλαίσιο μιας κοινωνιολογικής παρατήρησης, ο ίδιος συγγραφέας αναφέρεται στην επταμελή τυπολογία του Ninian Smart, ο οποίος επιχείρησε να προσεγγίσει το φαινόμενο της θρησκείας μέσα από τις διαφορετικές διαστάσεις της. Πιο συγκεκριμένα, η Πρακτική – Τελετουργική Διάσταση, η οποία αναφέρεται στις τελετουργικές αναπαραγωγές συμβάντων, τελετές μύησης, κανόνων συμπεριφοράς, καθώς επίσης και στους τύπους της προσευχής. Επιπλέον, αποδίδεται στην θρησκεία η Βιωματική – Συναισθηματική διάσταση, η Αφηγηματική διάσταση, η οποία αναφέρεται στην καταγραφή και μετάδοση των θρησκευτικών παραδόσεων, προφορικών ή γραπτών, η Δογματική διάσταση αναφορικά με την διδασκαλία των δογματικών ορίων της κάθε θρησκείας, η Ηθική-Νομική διάσταση, καθώς επίσης η Υλική Διάσταση, η οποία περιβάλλει τις ορατές δομές της θρησκείας όπως τους τόπους λατρείας, την οριοθετημένη διάσταση της τέχνης που τα κοσμεί, όπως και τις δομές ιεραρχίας στα ενδότερα της κάθε θρησκείας. Τέλος, αποδίδεται και η Κοινωνική-Θεσμική διάσταση, στο πλαίσιο της οποίας η παρούσα έρευνα φαίνεται να βρίσκει τον πιο διακριτό της υπότιτλο. Η συγκεκριμένη διάσταση της θρησκείας αναφέρεται στην αλληλεπίδραση των πιστών ως μέλη μιας ομάδας, αλληλεπίδραση με άλλες θρησκευτικές ομάδες, καθώς επίσης και τις επιρροές της θρησκείας στον κώδικα επικοινωνίας τους (Καραμούζης Π. , 2015, σ. 34).

Ωστόσο αν πρέπει να αρκεστούμε σε ένα και μόνο ορισμό, ο οποίος φαίνεται να ικανοποιεί τις ελάχιστες απαιτήσεις όλων των εμπλεκόμενων επιστημονικών πεδίων φαίνεται να είναι ότι η θρησκεία αποτελεί ένα σύστημα ανθρώπινων κανόνων και αξιών που θεμελιώνεται στην πίστη σε μια υπεράνθρωπη τάξη (Schilbrack, 2022). Ως εκ τούτου της αποδίδεται και ένας ενοποιητικός χαρακτήρας (Harari, 2015, σ. 219; Καραμούζης Π. , 2015), ο οποίος εξασφαλίζει την επικοινωνία των μελών της ίδιας θρησκείας και συνιστά ένα κοινό κώδικα ηθικής (Henrich , 2009). Ο τρόπος με τον οποίο η επικοινωνία αυτή πραγματώνεται υπήρξε ανέκαθεν προϊόν διαμόρφωσης και αναπροσαρμογής μέσα από το πολιτισμικό συγκείμενο σε κάθε χρονική περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας.

Κοινό παρονομαστή της επικοινωνίας αυτής αποτελούν τα εθιμοτυπικά της θρησκείας και οι παραδόσεις της, στοιχεία τα οποία εμφανίζονται να έχουν μια ισχυρή ανοσία στις πολιτισμικές επιρροές, καθώς επίσης συγκροτούν τον πυρήνα της θρησκευτικής πίστης.

Δεδομένου ότι η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στον τρόπο επικοινωνίας αποκλειστικά των Ορθόδοξων Χριστιανών μέσα από την τεχνολογία του ψηφιακού πολιτισμού, στο

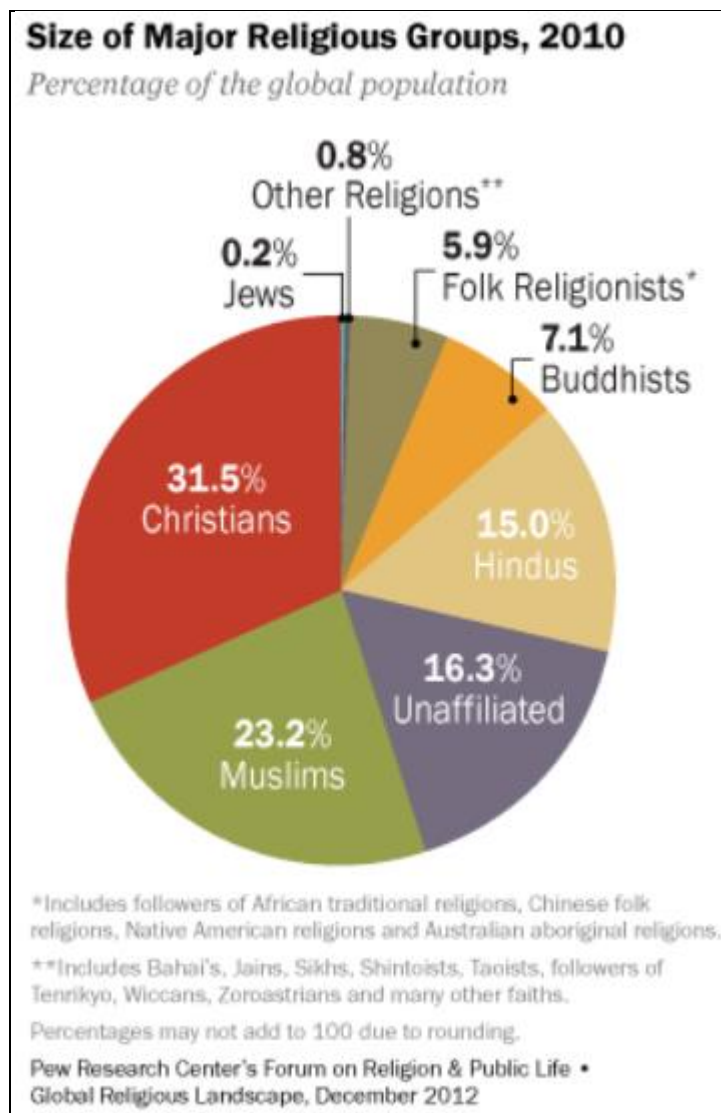
επόμενο κεφάλαιο θα αναλυθούν οι ιερές τελετές της Ορθοδοξίας, οι οποίες αποτελούν την αναπαράσταση της πίστης. Έτσι, αναμένεται να φωτιστεί μια ολιστική θεώρηση των επιδράσεων που έχει δεχτεί η επικοινωνία των μελών της ορθόδοξης κοινότητας, αν υπάρχουν.

1.1.1 Χριστιανισμός και Ορθοδοξία

Έχοντας ήδη αποσαφηνίσει την έννοια της θρησκείας και τον ρόλο των τελετουργικών και των παραδόσεων της στην διατήρηση της πίστης και της συνοχής της κοινότητας, αυτή η ενότητα εξετάζει δημογραφικά στοιχεία του Χριστιανισμού στην σφαίρα επιρροής του, καθώς επίσης ποια είναι τα τελετουργικά που επικράτησαν ως κεντρικά στην θρησκευτική πρακτική της Ορθοδοξίας, ενώ ταυτόχρονα εξετάζονται οι συμβολισμοί πίσω από αυτά.

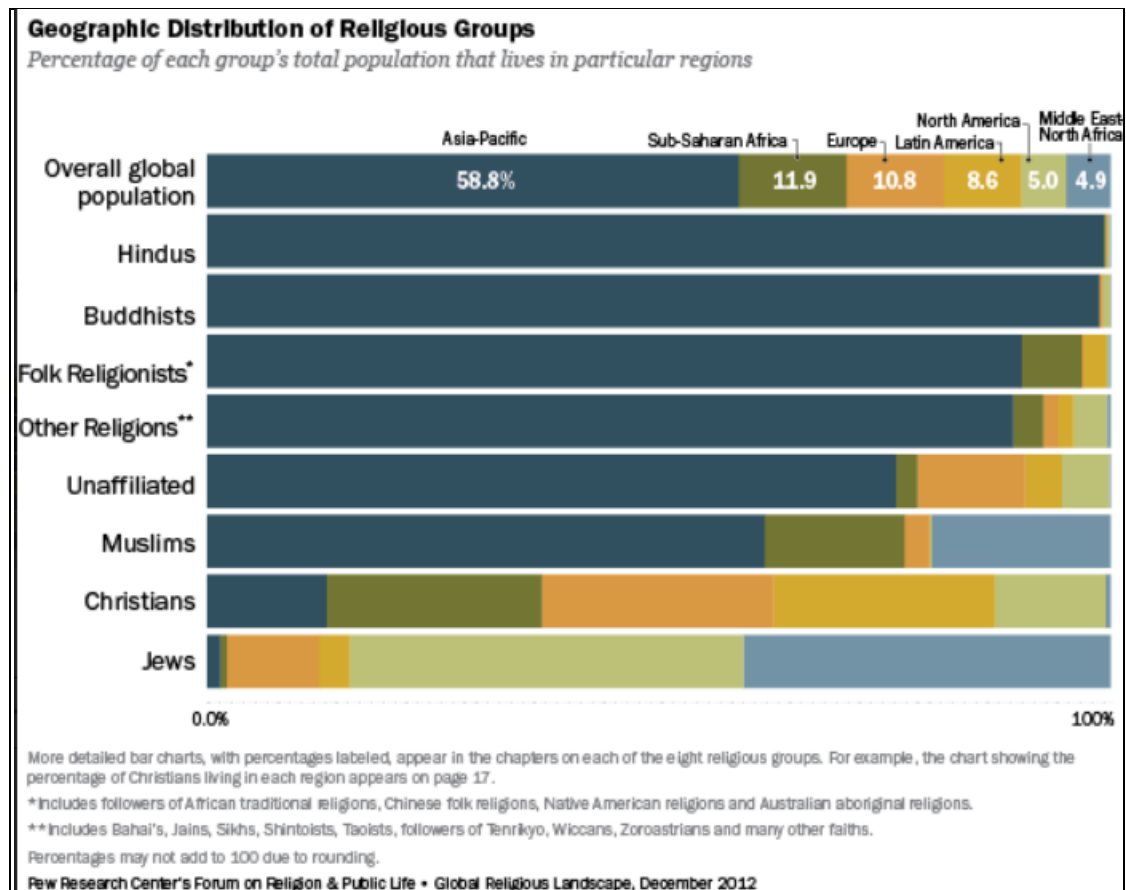
Ο Χριστιανισμός σήμερα αριθμεί πάνω από 2,2 εκατομμύρια μέλη και αποτελεί μια από τις πιο διαδεδομένες θρησκείες μακριά από την εστία αναφοράς της κατά την ίδρυση της. Ως σύνολο, ο Χριστιανισμός αποτελείται από τον Καθολικισμό και την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, όπως προέκυψε από το σχίσμα των Εκκλησιών το 1054 μ.Χ, καθώς επίσης και από παρακλάδια όπως οι Προτεστάντες, οι Λουθηριανοί, οι Ευαγγελιστές, τα οποία προέκυψαν από διαφορές στο δόγμα και αναφέρονται κυρίως στην ερμηνεία των Δώρων της Θείας Λειτουργίας, το καθαρτήριο πυρ για τους Καθολικούς (Μητροπολίτου Μεσσηνίας Χρυσόστομου, 2019), καθώς επίσης από εσωτερικές διαμάχες, οι οποίες έγκεινται στην σφαίρα της πολιτικής των εκκλησιών και στην χρόνια διαμάχη μεταξύ της Εκκλησίας της Ρώμης και της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας (Podskalsky, 2008).

Ο Χριστιανισμός είναι η πιο ευρέως διαδεδομένη θρησκεία σε ποσοστό σχεδόν 32% του παγκόσμιου πληθυσμού, ωστόσο στο ποσοστό αυτό συμπεριλαμβάνονται τόσο ο Καθολικισμός, όσο και τα επιμέρους δόγματα που εκπορεύονται από τον Χριστιανισμό (εικόνα 1.1).

Εικόνα 1.1 Κατανομή Θρησκειών στον Παγκόσμιο Πληθυσμό (πηγή:Pew Research Center)

Επιπλέον, οι πιστοί φαίνεται να είναι ισομερώς διαμοιρασμένοι στον παγκόσμιο χάρτη δίνοντας το προβάδισμα στο Χριστιανισμό να έχει παγκόσμια παρουσία (εικόνα 1.2). Η παρουσία ακόλουθων του Χριστιανισμού σε όλο τον πλανήτη σχετίζεται κυρίως με την έντονη ιεραποστολική δράση, η οποία έχει καταφέρει να εκτείνει την παρουσία του πέραν των στενών γεωγραφικών ορίων της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης (Haclett&Grim, 2012).

Εικόνα 1.2 Γεωγραφική Κατανομή Θρησκειών (πηγή: Pew Research Center)

Στην Ελλάδα σύμφωνα με το Αρ. 3 παρ. 1 του Συντάγματος, η επίσημη θρησκεία του Κράτους είναι αυτή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, της οποίας η κεφαλή αναφέρεται στο παλαιάτο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Το δόγμα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας πηγάζει από την ζωή του Ιησού και την διδασκαλία του, όπως αυτή παραδόθηκε στους Απόστολους και περιγράφεται στην Αγία Γραφή, η οποία μαζί με την εκκλησιαστική ζωή αποτελούν την Ιερά Παράδοση. Επιπλέον, η τριαδική φύση του Θεού, η οποία ενσαρκώνεται στην ουσία του Πατρός, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος αποτελεί τον πυρήνα της πίστης της (Sullivan, et al., 2022).

Οι Ιερές Τελετές της Ορθοδοξίας, τα Μυστήρια, αποτελούν συμμετοχικές θρησκευτικές πράξεις, οι οποίες πραγματώνονται μόνο με την ενεργή συμμετοχή των πιστών. Επιπλέον, τα υλικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται για τις τελετές αυτές μεταβάλλονται κατά την διάρκεια των τελετών και καθαγιάζονται αποκτώντας νέο νόημα.

Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα της Ιεράς Μητρόπολης Ηλείας² επτά από τα Μυστήρια της εκκλησίας ξεχωρίζουν ως τα σπουδαιότερα και αναλύονται ως εξής:

Το Βάπτισμα αποτελεί την τελετή μύησης του πιστού στην Εκκλησία και πραγματοποιείται σε μικρή ηλικία. Με την βύθιση του παιδιού τρεις φορές μέσα στο νερό, το οποίο συμβολίζει την κάθαρση, ταυτόχρονα γίνεται μια ρητή αναφορά στην τριαδική φύση του Θεού και συμβολίζει την τριήμερη ταφή του Ιησού. Η αναφορά στην ταφή ενέχει τον συμβολισμό του θανάτου του αμύητου ανθρώπου και την αναγέννηση του ως Χριστιανός.

Το Χρίσμα τελείται ταυτόχρονα με την τελετή της Βάπτισης. Ο ιερέας τοποθετεί τελετουργικά στα κύρια μέρη του σώματος του παιδιού το Άγιο Μύρο το οποίο είναι μια σύσταση από λάδι και μυρωδικά. Το μύρο συμβολίζει τα δώρα του Αγίου Πνεύματος στο νέο Χριστιανό. Το χρίσμα δινόταν από τους Αποστόλους κατά την τελετή της βάπτισης ακουμπώντας τα χέρια τους στους ώμους του νεοφώτιστου. Ωστόσο, όταν η παράσταση των Αποστόλων στην βάπτισή του χριστιανού δεν ήταν πλέον δυνατή, το χρίσμα συμβολοποιήθηκε με το Άγιο Μύρο, το οποίο κατασκευάζεται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Η Θεία Ευχαριστία αποτελεί τη σπουδαιότερη τελετή στην εκκλησιαστική ζωή και καθιερώθηκε από τον ίδιο τον Ιησού κατά την διάρκεια του Μυστικού Δείπνου με τους δώδεκα Απόστολους. Κατά την διάρκεια της τελετής το ψωμί και το κρασί καθαγιαζονται και διανέμονται στους πιστούς συμβολίζοντας την ένωση τους με τον Θεό και την αιώνια ζωή.

Η Ορθοδοξία εκλαμβάνει την Θεία Ευχαριστία ως παρουσία του Χριστού όχι τυπικά ή εικονικά, αλλά πραγματικά. Τα Θεία Δώρα μετουσιώνονται σε πραγματικό αίμα και σώμα του Χριστού, τα οποία κοινωνούνται από τους πιστούς που μετέχουν κατά την διάρκεια του Μυστηρίου. Τα υλικά του άρτου και του οίνου χάνουν την φυσική τους υπόσταση και μετουσιώνονται σε Θεία δώρα. Αυτό το οποίο διατηρούν είναι τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά, τα οποία δεν ανήκουν στην ουσία τους αλλά απλά την περιβάλλουν ώστε να έχουν όγκο, βάρος και μορφή (Θεοδώρου, 2006).

Η Ιεροσύνη ή Χειροτονία αποτελεί την τελετή μύησης του πνευματικού πατέρα, του ιερέα. Πιο συγκεκριμένα, συμβολίζει την Αποστολική διαδοχή και την χάρη του Αγίου Πνεύματος, μια νομιμοποίηση της εξουσίας του χριστιανού στην χριστιανική διδασκαλία και στην τέλεση των Μυστηρίων.

²<https://www.imilias.gr/ti-kai-poia-einai-ta-mistiria-tis-ekklisias.html>

Η Μετάνοια ή Εξομολόγηση αποτελεί την τελετή κατά την οποία ο χριστιανός που παρέβη τον νόμο του Θεού ομολογεί το αμάρτημα του και μετανοεί, επανέρχεται δηλαδή στον δρόμο της εκκλησίας. Ο ιερέας με την χάρη του Αγίου Πνεύματος αποδίδει άφεση αμαρτιών και όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην ιστοσελίδα της Μητρόπολης, έχει άμεση επίδραση στην ψυχική του υγεία, δεδομένου ότι η αμαρτία για τον χριστιανό αποτελεί ένα πνευματικό βάρος.

Το Ευχέλαιο είναι η προαιρετική τελετή κατά την οποία, δια μέσου του ιεράρχη που το τελεί, ο χριστιανός ζητά από τον Θεό να θεραπεύσει ψυχικές ή σωματικές ασθένειες και τελείται με την χρήση λαδιού, το οποίο συμβολίζει το έλεος του θεού.

Τέλος, η Γαμήλια τελετή συμβολίζει την ένωση του ανδρόγυνου, οι οποίοι δεν μπορούν να ενωθούν «εις σάρκα μια» χωρίς την τέλεση του Γάμου. Τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται κατά την τελετή του γάμου, όπως τα δαχτυλίδια, τα στέφανα και το ποτήρι από το οποίο πίνουν και οι δύο, συμβολίζουν την αγάπη, την αλληλεγγύη που πρέπει να επιδείξουν, καθώς επίσης τους κοινούς στόχους και την κοινή δράση στο κοινό βίο τους.

Πέρα από τα μυστήρια, όπως σε όλες οι θρησκείες, υπάρχουν κανονισμοί σε σχέση με την σίτιση. Στην Ορθόδοξη Εκκλησία η νηστεία προηγείται της συμμετοχής του πιστού σε κάποιες τελετές ή ακολουθείται για να τιμήσει ο πιστός τον Θεό.

Παρατηρεί κανείς ότι η Ορθοδοξία αποδίδει έντονη δραματουργία στις τελετές της, γεγονός το οποίο εντείνει την αίσθηση της συμμετοχής, της συγκίνησης και της σύνδεσης του πιστού με την χριστιανική κοινότητα.

Τα παραπάνω τελετουργικά αποτελούν τα πιο σημαντικά εθιμοτυπικά για την Ορθόδοξη πίστη, επιπλέον όμως οι λειτουργίες για την ονομαστική εορτή των Αγίων, τα Χριστούγεννα, το Πάσχα, καθώς επίσης και γεγονότα από την ζωή του Χριστού και της Παναγίας αποτελούν επίσης μέρος της εκκλησιαστικής παράδοσης. Το σημείο εστίασης αναφορικά με τις χριστιανικές τελετές είναι η επανάληψη, ο συμβολισμός καθώς επίσης και η αναπαράσταση του άυλου πνευματικού στοιχείου μέσα από τα ιερά αντικείμενα (Ahman & Thoren, 2021; Καραμούζης Π. , 2015, σ. 35).

Σε αυτή την ενότητα είδαμε με ποιους τρόπους δημιουργείται η βαθιά σχέση του πιστού με την Εκκλησία, προκειμένου να ενισχυθεί η πίστη και η συνοχή της κοινότητας. Στο επόμενο κεφάλαιο αναλύεται η σχέση των μελών της κοινότητας μεταξύ τους και με ποιο τρόπο η εκκλησία ευνοεί και προάγει τους δεσμούς αυτούς.

1.1.2 Θρησκευτική Κοινότητα και Επικοινωνία

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάστηκε η βάση της θρησκευτικής πίστης της Ορθοδοξίας καθώς επίσης η θρησκευτική έκφραση μέσα από τα Μυστήρια και τις τελετουργίες της. Όπως αναλύθηκε, η εθιμοτυπική έκφραση αποτελεί συνάρτηση των εκκλησιαστικών παραδόσεων, οι οποίες όχι μόνο δεν τροποποιήθηκαν στην πορεία της εξέλιξης της δίπλα στον πολιτισμό, αλλά αντιθέτως διαφυλάχτηκαν για να παραδοθούν ατόφιες.

Αντίστοιχα, ο τρόπος επικοινωνίας των πιστών της Ορθόδοξης Εκκλησίας και η συμμετοχή τους στις τελετουργίες αυτές υπακούει σε ένα προκαθορισμένο σύστημα κανόνων, το οποίο πλαισιώνει την ταυτότητα του πιστού. Η επικοινωνία μεταξύ των μελών της δεν παρεκκλίνει του πλαισίου αυτού, αντίθετα αναφέρεται σε αυτό και επιπλέον προσδιορίζει την μεταξύ τους επικοινωνία, καθώς επίσης το εύρος των θεματικών.

Όπως αναλύθηκε στο κεφάλαιο της έννοιας της θρησκείας, η συμμετοχή στις κοινές παραδόσεις και στα τελετουργικά της πίστης ενισχύουν τους δεσμούς της κοινότητας προκειμένου να προαχθεί η μεταξύ τους επικοινωνία.

Ωστόσο, οι πιστοί της Ορθόδοξης Εκκλησίας συνιστούν μια κοινότητα, της οποίας οι δεσμοί ενισχύονται μέσα από δραστηριότητες που ενσαρκώνουν την αντίληψη τους για ηθική ζωή και τον χριστιανικό βίο. Έτσι, οι ιερείς και τοπικές χριστιανικές κοινότητες προάγουν και διαδίδουν το μήνυμα της πίστης τους μέσα από τα Κυριακάτικα εκπαιδευτικά προγράμματα για παιδιά και ενηλίκους, το Κατηχητικό, ομάδες μελέτης της Βίβλου, φιλανθρωπικούς εράνους και εκδηλώσεις, εκκλησιαστικές κατασκηνώσεις. Με τον τρόπο αυτό εμφανίζονται ως κοινότητα με δυνατούς δεσμούς και χαρακτηρίζονται από αλληλεγγύη μεταξύ τους εν μέρει οφειλόμενη στις κοινές θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, αλλά επιπλέον επειδή η Χριστιανική διδαχή περιέχει στον πυρήνα της την αγάπη για τον πλησίον και την αλληλοβοήθεια (Gazniuk, Soina, Goncharov, & Chervony, 2019).

Ως εκ τούτου, τα μέλη μέσα από την παρουσία τους στις εκδηλώσεις επιβεβαιώνουν ταυτόχρονα την αφοσίωση τους στην κοινή πίστη και ενισχύουν την νομιμοποίηση των κανόνων συμπεριφοράς και ηθικής αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα την εξουσία της θεϊκής τάξης στην ανθρώπινη φύση και στον βίο τους (Henrich, 2009).

Επίσης, η λατρεία των εικόνων των Αγίων αποτελεί ένα πολύ ισχυρό συμβολισμό στην θρησκευτική επικοινωνία, ο οποίος αναλύεται σε πολλά επίπεδα. Αρχικά, οι εικόνες δεν παραπέμπουν απλά σε προσωπογραφίες. Η ιστορία του Αγίου που αναπαρίσταται στην εικόνα συμβολίζει την μαρτυρία του για την άνευ όρων παραδοχή της χριστιανικής διδαχής. Συχνά αναφέρονται σε αλλόθρησκους, οι οποίοι ακολούθησαν το δόγμα της ορθοδοξίας ή σε προσωπικότητες που μαρτύρησαν για την πίστη τους την εποχή των διωγμών. Οι ιστορίες αυτές αποτελούν την βάση της εκκλησιαστικής παράδοσης, η οποία διαδίδεται προφορικά μέσα στην χριστιανική κοινότητα αποτελώντας συχνά την θεματική των συζητήσεων μεταξύ των πιστών. Επιπλέον, μέσα από τους βίους των αγίων εγείρονται ενδεδειγμένες στρατηγικές αντιμετώπισης σε στιγμές προσωπική κρίσης, ώστε ο πιστός να λάβει ανακούφιση για τα δεινά της εγκόσμιας ζωής, καθώς επίσης πνευματική καθοδήγηση (Miron, 2021).

Η Ορθοδοξία προάγει την επικοινωνία με τον Θεό μέσα από την προσευχή. Οι προσευχές στην εκκλησιαστική γραμματεία εκδίδονται σε μικρά εγχειρίδια, τα προσευχητάρια, στα οποία ανατρέχουν από κοινού οι χριστιανοί, προκειμένου να συμμετέχουν στο τελετουργικό της ανάγνωσης της προσευχής, σιωπηλά μεν, ωστόσο με ψυχή και σώμα παρόντες, σε πλήρη γνωστική αφύπνιση και βαθιά κατανόηση του περιεχομένου. Η αφοσίωση στην προσευχή συνιστά την απόθεση της ελπίδας των πιστών στον Θεό για υγεία, καλοτυχία και προστασία. Οι πιστοί, οι οποίοι μοιράζονται την κοινή εμπειρία για προσευχή εν είδει μιας ιερής συμμαχίας, μοιράζονται ταυτόχρονα και τον κοινό σκοπό και ασκούν μια συλλογική δράση προς αυτή την κατεύθυνση (Roes & Raymond, 2003).

Στην εποχή της ψηφιακής εποχής, όπως θα αναλυθεί στα κεφάλαια Ψηφιακός Πολιτισμός και Ψηφιακή Επικοινωνία, οι δυνατότητες που προσφέρονται για επικοινωνία μεταξύ των πιστών και της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και μεταξύ των μελών της κοινότητας πλέον έχουν διευρυνθεί.

Το διαδίκτυο αποτελεί πηγή ενημέρωσης για τα εκκλησιαστικά δρώμενα, αλλά και για διαδικτυακές τελετουργίες, με τις οποίες μπορεί να συνδεθεί απεριόριστος αριθμός χρηστών. Το διαδίκτυο όσον αφορά στην σύνδεση του πιστού με την εκκλησία του αποτελεί μια νέα πραγματικότητα, η οποία κατάφερε να άρει φυσικούς γεωγραφικούς και γλωσσικούς φραγμούς (Gazniuk, Soina, Goncharov, & Chervony, 2019).

Ωστόσο, συνέβαλε επιπλέον στην εμφάνιση των απανταχού ανώνυμων χριστιανών, οι οποίοι μόνο από την χριστιανική πίστη τους αναγνωρίζουν μέσα σε αυτή την ιδιότητα την κοινή ιδεολογία, τον κοινό τρόπο επικοινωνίας με τον Θεό, καθώς επίσης την αναγνώριση ότι η

κοινότητα εκτείνεται πέραν των φυσικών ορίων της τοπικής ενορίας, του έθνους και του πολιτισμού μέσα στον οποίο εντάσσονται. Αποτελεί δηλαδή την επιβεβαίωση του ίδιου του δόγματος μέσα από την εκτεταμένη παρουσία των πιστών ακόλουθων. Μέσα από το πρίσμα αυτό, η παρουσία των πιστών με την πρόταση της θρησκευτικής τους ταυτότητας ικανοποιεί την υποχρέωση του χριστιανού να διαδώσει τον λόγο του Θεού με κάθε τρόπο και προς πάσα κατεύθυνση (Fore, 1987).

Υπό αυτή την θεώρηση η επικοινωνία με τον Θεό αποτελεί μία μόνο διάσταση της κοινωνικής ζωής των χριστιανών πιστών. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η Ορθοδοξία προάγει την επικοινωνία μεταξύ των μελών της ως ένα σημαντικό παράγοντα διατήρησης της πίστης και συνοχής της κοινότητας, καθώς επίσης προωθεί την αναγωγή της ατομικότητας στο συλλογικό επίπεδο, μέσα στο πλαίσιο του οποίου η θρησκευτική πίστη δεν απομονώνεται, συμπερασματικά δεν αμφισβητείται και ενισχύεται με το συναίσθημα της συλλογικής ταυτότητας εν είδει μιας πνευματικής οικογένειας, η οποία υπόσχεται ανακούφιση, ενσυναίσθηση και αλληλεγγύη στα δεινά.

Επιπλέον, μέσα από την επικοινωνία των μελών της εμπλουτίζονται οι νοητικές αναπαραστάσεις της ίδιας της πίστης και νοηματοδοτούνται διαρκώς με διαφορετικό τρόπο οι ανθρώπινες εμπειρίες μέσα από το πρίσμα της συλλογικής αφοσίωσης αλλά και του συσχετισμού του ατόμου με την κοινότητα (Greenfield & Marks, 2008).

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, η επικοινωνία βρίσκεται στα θεμέλια της Ορθοδοξίας κυρίως διότι στο πυρήνα της βρίσκεται η σύνδεση με τον Θεό. Επιπλέον όμως, η επικοινωνία των μελών της Ορθόδοξης κοινότητας βρίσκεται σε απόλυτη συνάρτηση με την αλληλοϋποστήριξη και την αλληλεγγύη.

Στο επόμενο κεφάλαιο, αναλύεται η έννοια του πολιτισμού καθώς επίσης η σχέση του με την θρησκεία, προκειμένου να πλαισιωθούν θεωρητικά οι επιδράσεις της τεχνολογίας στην επικοινωνία.

1.2 Πολιτισμός

Ο πολιτισμός αποτελεί μια έννοια με πολλαπλές διαστάσεις, γεγονός το οποίο αποτρέπει την μονολεκτική αποσαφήνιση του, ακόμα και με την χρήση των ελληνικών λέξεων με τις ιδιαίτερες εννοιολογικές αποχρώσεις τους.

Για αρκετούς θεωρητικούς, οι οποίοι επιχείρησαν τον ορισμό του, η έννοια αυτή αποδίδεται τόσο στα πνευματικά, όσο και στα υλικά επιτεύγματα της ανθρωπότητας, τα οποία σηματοδότησαν την εξέλιξη του (Μπιτσάνη, 2004, σ. 19; Snell, 1989, σ. 64; Botz-Bornstein, 2012), καθώς επίσης αναφέρονται στο δημιουργικό του πνεύμα, το οποίο είναι αδύνατο να ερμηνευθεί ξεχωριστά από την ίδια του την ύπαρξη και την πορεία της εξέλιξης του (Gombrich, 2007, σ. 32; Botz-Bornstein, 2012).

Στην ελληνική εκδοχή της λέξης «πολιτισμός», καθώς και στην αντίστοιχη γαλλική έννοια «civilization», κοινός παρονομαστής είναι τόσο η ετυμολογία της λέξης πολίτης («civis»), όσο και η εννοιολογική προσάρτηση του. Ο πολίτης διενεργεί με τρόπο πολιτικό, δηλαδή είναι συμμετοχος στις δράσεις για την εξέλιξη του, είτε αυτή αφορά στην πνευματική της διάσταση, είτε στην υλική ευμάρεια, ωστόσο η δράση αυτή λαμβάνει χώρα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο αυτή κατατίθεται με σκοπό το κοινό όφελος, συμμετέχοντας με αυτό τον τρόπο στη δημιουργία πολιτισμού (Μπαμπινιώτης, 2020; Braudel, 2005).

Μέσα από την προσέγγιση αυτή αναδύεται η βούληση για συμμετοχή του πολίτη ως μέρος της εξέλιξης, η οποία λαμβάνει χώρα στο κοινωνικό πλαίσιο παραπέμποντας στον «εκπολιτισμό», μια έννοια η οποία προσαρτήθηκε στο λόγο της Γαλλικής Επανάστασης προκειμένου να καταδείξει τους μη έχοντες παιδεία, δηλαδή αυτούς που δεν συμμετέχουν στην κοινή πολιτισμική εξέλιξη της κοινωνίας, καθώς επίσης και την κοινωνική τους απόσταση. Η απόσταση αυτή φαίνεται να αναφέρεται στην διαφορά των ενασχολήσεων των τάξεων, με την αριστοκρατία να ενασχολείται κυρίως με την πνευματική εργασία και να επιμορφώνεται με την Τέχνη και διαμέσου της Επιστήμης προάγοντας μια κουλτούρα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Braudel, 2005, σ. 52; Μπουρντιέ, 1994), ενώ οι κατώτερες τάξεις από τη μία απείχαν από κάθε είδους επιμόρφωση και από την άλλη επιδίδονταν στην απαξιωτική για τα τότε δεδομένα χειρωνακτική εργασία (Μπιτσάνη, 2004, σ. 31).

Στην λατινική εκδοχή της έννοιας του «culture», η ακριβής μετάφραση αποδίδεται στην καλλιέργεια και καταδεικνύει τον έλεγχο του ανθρώπου στην έκβαση του αποτελέσματος, καθώς επίσης στην εξέλιξη, η οποία προκαλείται συνειδητά από αυτόν μέσα από μια

συγκεκριμένη διαδικασία (Braudel, 2005; Μπιτσάνη, 2004; Gusfield, 2006). Μέσα από το ίδιο πρίσμα η έννοια της κουλτούρας χρησιμοποιήθηκε για να σηματοδοτήσει τις κοινές αντιλήψεις και πεποιθήσεις των ομάδων σε σχέση με τα πνευματικά τους επιτεύγματα (Gusfield, 2006; Μπουρντιέ, 1994), τα οποία συνιστούν μια παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές (Μπιτσάνη, 2004; Μπουρντιέ, 1994). Η γνώση αυτή, καθώς και η ενασχόληση με το πνεύμα ως καθιερωμένη πρακτική μιας κοινωνικής ομάδας οδήγησε στην περίφημη θεωρία του Μπουρντιέ για το πολιτισμικό κεφάλαιο, το οποίο πυροδότησε και τις συζητήσεις για την ανισότητα στην εκπαίδευση (Μπουρντιέ, 1994).

Η αντιπαράθεση των εννοιών του πολιτισμού και της κουλτούρας σε διαφορετικές γλώσσες, ενίοτε τις κατέστησε έννοιες αντίθετες ή συμπληρωματικές, καθώς ερμηνεύτηκαν μέσα από το γενικότερο κοινωνικό συγκείμενο.

Στην Γαλλική γλώσσα η έννοια του πολιτισμού χρησιμοποιήθηκε για να καταδείξει την αντιπαράθεση μεταξύ πολιτισμένων και απολίτιστων λαών και την σαφή κοινωνική τους απόσταση, αιτιολογημένη στην βάση της κατοχής γνώσης. Η κουλτούρα ωστόσο αναφέρεται στο προσωπικό πλαίσιο του ατόμου, το οποίο δυνητικά ανάλογα με την βούληση του μπορεί να είναι καλλιεργημένο ή μη. Ωστόσο η ενασχόληση με το πνεύμα, η οποία θα καθιστούσε το άτομο καλλιεργημένο, προϋπέθετε την αποκλειστική του ενασχόληση με πνευματικές διεργασίες, γεγονός το οποίο πρέπει να συνάδει με την οικονομική του επιφάνεια προκειμένου να το επιτύχει, επιτείνοντας την ταξική διάκριση και στην οικονομική της διάσταση, πέραν της πνευματικής τους απόστασης (Braudel, 2005; Gusfield, 2006).

Από την άλλη πλευρά, η ερμηνεία των εννοιών πολιτισμού και της κουλτούρας στην Γερμανική γλώσσα αντανακλά την γερμανική φιλοσοφική θεώρηση για την παιδεία, η οποία τοποθετεί την γνώση στο ρόλο του οπλοστασίου με σκοπό την δημιουργία των πολιτών του μέλλοντος, έτοιμων να τοποθετηθούν απέναντι σε μείζονες κοινωνικές προβληματικές και να ανταπεξέλθουν χάρη στην εξέλιξη τους (Sjostrom & Eilks, 2020). Έτσι υπό αυτό το πρίσμα, όσον αφορά στην Γερμανική γλώσσα, η κουλτούρα εκτείνεται πέραν και πάνω από την έννοια του πολιτισμού, στην βάση της λογικής ότι η σημερινή κουλτούρα δύναται να διαμορφώσει τον πολιτισμό, όπως αυτός θα περιγραφεί από τους ιστορικούς του μέλλοντος αναφερόμενοι στις πρότερες στάσεις και στις πεποιθήσεις που τον διαμόρφωσαν (Braudel, 2005; Botz-Bornstein, 2012).

Ωστόσο, η ανάλυση των εννοιών της κουλτούρας και του πολιτισμού, ιδωμένοι μέσα από το πρίσμα της παγκόσμιας σφαίρας μπορεί να επιμένει σε ένα κοινό ορισμό τους, επιπλέον όμως

επισημαίνει και τις διαφορές στα χαρακτηριστικά τους, όταν η σύγκριση αυτή αποπειράται να εκταθεί τόσο σε διαφορετικά χρονικά πλαίσια, όσο και στα γεωγραφικά. Έτσι σε διαφορετικά μήκη και πλάτη, οι διάφοροι πολιτισμοί ανέδειξαν τις αξίες στις οποίες έδωσε έμφαση ο καθένας και εξελίχθηκαν σε διαφορετικές κατευθύνσεις δημιουργώντας μια παραγωγική πολυμορφία (Μπιτσάνη, 2004; Gusfield, 2006).

Εκκινώντας από το ίδιο χρονικό σημείο της σημερινής εικόνας των κοινωνιών, ο πολιτισμός φαίνεται να έχει πάρει σαφείς αποστάσεις από το ηθικό και πνευματικό στίγμα του παρελθόντος αποτινάσσοντας ταυτόχρονα και την κοινωνική διάκριση, η οποία υπαγόρευε τα πολιτιστικά αγαθά να αποτελούν κτήμα των λίγων, εκλεκτών και όσων κατείχαν κληρονομικό δικαίωμα να τα απολαμβάνουν (Braudel, 2005).

Σήμερα, σε μια ευρέως συμφωνημένη εκδοχή του, ο πολιτισμός αναφέρεται στο σύνολο των πνευματικών και υλικών επιτευγμάτων του ανθρώπινου πνεύματος, τα οποία όμως δεν υπόκεινται σε κανένα ιδιοκτησιακό καθεστώς, αλλά αποτελούν κοινό κτήμα ως πολιτιστική κληρονομιά και παρακαταθήκη της ανθρώπινης εξέλιξης (Μπιτσάνη, 2004; Botz-Bornstein, 2012; Gusfield, 2006; Μπαμπινιώτης, 2020).

Από την άλλη πλευρά, η κουλτούρα τελικά φαίνεται να εκλαμβάνεται σαν ένα υποσύνολο του πολιτισμού και συνιστά μια έννοια πιο ευμετάβλητη, διότι καθορίζεται από ένα πλήθος διαφορετικών παραγόντων. Στην εποχή μας, η κουλτούρα περιλαμβάνει την πνευματική καλλιέργεια, τα ήθη και τα έθιμα αλλά και τον τρόπο σκέψης που υιοθετούν οι πολίτες εντός ενός προσδιορισμένου χρονικού πλαισίου. Σε μια πιο γενική απόδοση του όρου, η έννοια επεκτείνεται στη νοηματοδότηση ενός κοινωνικού προτύπου συμπεριφοράς και εν τέλει σε ένα μοντέλο τρόπου ζωής.

Δεδομένου ότι η παρούσα εργασία επιχειρεί να παρουσιάσει τις νέες πρακτικές επικοινωνίας των μελών της χριστιανικής κοινότητας, τόσο στον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται η θρησκευτική πίστη, όσο και στον τρόπο που αυτή επικοινωνείται μεταξύ των μελών της, αξιοποιώντας τα μέσα της τεχνολογίας κατά την εποχή που διανύουμε, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εποχή του ψηφιακού πολιτισμού, η εννοιολογική αυτή αποσαφήνιση της διάκρισης κουλτούρας και πολιτισμού κρίθηκε απαραίτητη.

Στο επόμενο κεφάλαιο παρατίθενται οι μηχανισμοί εκείνοι, οι οποίοι ευνοούν την σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ θρησκείας και πολιτισμού, προκειμένου να αποσαφηνιστεί με ποιους τρόπους αυτή εξελίσσεται διαχρονικά μέσα στο πολιτισμικό συγκείμενο.

1.2.1 Πολιτισμός και θρησκεία

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια σχετικά με την θεωρητική πλαισίωση των εννοιών της Θρησκείας και του Πολιτισμού, η απόδοση ορισμού αποδεικνύεται μια δύσκολη αποστολή, δεδομένου ότι πρόκειται για έννοιες που προκύπτουν οντολογικά μέσα από πολύπλοκους ψυχολογικούς, κοινωνικούς ακόμα και εξελικτικούς μηχανισμούς.

Ωστόσο, η αποσαφήνιση της αλληλεπίδρασης μεταξύ Θρησκείας και Πολιτισμού αποδεικνύεται το Άγιο Δισκοπότηρο της φιλοσοφικής, κοινωνιολογικής και ψυχολογικής συμμαχίας για την αναζήτηση απάντησης, δεδομένου ότι μέχρι ενός σημείου οι έννοιες αλληλοκαλύπτονται.

Μια θεώρηση, η οποία ίσως να ξεδιαλύνει τον προβληματισμό, αφήνει την παράδοση έξω από την εξίσωση και προσανατολίζεται στον βαθμό αυτό-ελέγχου που παραχωρείται από την θρησκεία στον άνθρωπο και πώς αυτός ο έλεγχος νοηματοδοτείται μέσα από το πολιτισμικό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, σε ποιοτική έρευνα θεολογικής μελέτης, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι θεμελιώδεις αξίες του Αμερικανικού πολιτισμού, όπως είναι η ανεξαρτησία και η προσωπική βούληση, διαμόρφωσαν τον τρόπο με τον οποίο κηρύσσονται οι διδαχές του Χριστιανισμού, γεγονός που καταδεικνύει ότι η θρησκευτική παράδοση συνδιαμορφώθηκε με τις ανάγκες και τις αξίες της τοπικής κοινότητας (Sasaki&Kim, 2010).

Ίσως η προβληματική της αλληλο-εξάρτησης θρησκείας και πολιτισμού να μην ήταν τόσο πολύπλοκη αν θεωρούσαμε τα γεωγραφικά σύνορα απόλυτα, αν υποθέταμε ότι δεν υπάρχει μετακίνηση πληθυσμών και ότι η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελούσε μεταβλητή στην εξίσωση αυτή. Ωστόσο, τα νέα δεδομένα αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο να είναι κάποιος λευκός μουσουλμάνος στην Ινδία ή Βουδιστής στο Ιράν. Μια χριστιανή Ορθόδοξη, η οποία διαβεί στα Βάθη της Τουρκίας, δεν περιορίζεται από την θρησκεία της να καλύπτει τα μαλλιά της, ωστόσο το πολιτισμικό πλαίσιο εκεί, το οποίο έχει συν-διαμορφωθεί με το θρησκευτικό αντίστοιχα, το επιβάλλει. Έτσι εγείρεται το ερώτημα αν και με ποιο τρόπο τα έθνη, οι πολιτισμοί και οι θρησκείες μπορούν να συνυπάρξουν διατηρώντας την ταυτότητα τους (Beyers, 2017).

Σε ένα άλλο παράδειγμα αλληλεπίδρασης, η θρησκεία φαίνεται να μπορεί να καθοδηγεί ανεξάρτητες συμπεριφορές σε σχέση με τα πολιτιστικά στοιχεία του περιβάλλοντος όταν

μεσολαβεί η μεταβλητή της επικοινωνίας, όπως για παράδειγμα η χρήση των μέσων μαζικής ενημέρωσης και οι προτιμήσεις, οι ιατρικές αποφάσεις και οι πρακτικές υγείας ή ο τρόπος επικοινωνίας σχετικά με ζητήματα υγείας, καθώς επίσης η διαπροσωπική επικοινωνία. Πιο συγκεκριμένα, αποτελέσματα ερευνών κατέδειξαν βασικά χαρακτηριστικά, όπως ότι οι Χριστιανοί προτιμούν να διαβάζουν έντυπη εφημερίδα ή ότι θρησκευόμενα άτομα προτιμούν να ενημερώνονται από μέσα μαζικής ενημέρωσης που σχετίζονται με τις θρησκευτικές κοινότητες τους (Croucher, Zeng, Rahmani, & Sommier, 2022).

Ιστορικά, ένα χαρακτηριστικό στιγμιότυπο αντιπαράθεσης θρησκείας και πολιτισμού δόθηκε μέσα από την τέχνη του Μεσαίωνα. Κατά την περίοδο της εξάπλωσης του Χριστιανισμού, η κυριαρχία της Εκκλησίας ανέλαβε τον ρόλο να πλαισιώσει αποκλειστικά την ηθική της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Η πολιτική εξουσία και η άρχουσα τάξη συνεργάστηκαν με την Εκκλησία και έχτισαν μεγαλοπρεπείς εκκλησίες για να εξυμνήσουν την θρησκεία και να επιβάλουν τις θρησκευτικές παραδόσεις.

Την εποχή εκείνη, η τέχνη επιστρατεύτηκε στις υπηρεσίες της Εκκλησίας με σκοπό να διδάξει στους ανθρώπους αποσπάσματα του Ευαγγελίου. Οι θεματικές της τέχνης κατά τον Μεσαίωνα αναπαριστούσαν σχεδόν αποκλειστικά θρησκευτικό περιεχόμενο, το οποίο κοσμούσε αντικείμενα λατρείας, ιερά βιβλία, καθώς επίσης μεγαλοπρεπή κτίσματα, τα οποία έκαναν εμφανή την διαφορά ανάμεσα στην κοινωνία των ανθρώπων και τον κόσμο του Θεού (Gombrich, 2007).

Η εποχή του Μεσαίωνα χαρακτηρίζει μια ολόκληρη εποχή της τέχνης όσον αφορά στην τεχνοτροπία, ωστόσο απαρνήθηκε κάθε στοιχείο δημιουργικότητας και επέβαλλε συγκεκριμένα στοιχεία σαν περιορισμούς δεσμεύοντας την πολιτισμική ταυτότητα της εποχής μέσα από μια θεμελιώδη έκφραση του πολιτισμού, την τέχνη.

Μια άλλη παράμετρος σχετικά με την αλληλεπίδραση θρησκείας και πολιτισμού είναι η συλλογική έκφραση της αυτοεικόνας της ανθρώπινης υπόστασης μέσα σε ένα δεδομένο πολιτισμικό πλαίσιο και κατά πόσο η εικόνα αυτή που έχουν οι άνθρωποι για τον εαυτό τους, τους επιτρέπει να διαχειρίζονται μόνοι τους τα προβλήματα τους ή τους επιβάλλει να τα μοιράζονται με μια ανώτερη δύναμη (Sasaki & Kim, 2010).

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, η δυναμική μεταξύ θρησκείας και πολιτισμού είναι αμφίροπη ανά εποχή και αντανακλά την σχέση που διατηρεί ο άνθρωπος με τον εαυτό του, καθορίζοντας με αυτό τον τρόπο και την σχέση του με τον θεό. Η διαφορά στα πρόσημα που θέλει την θρησκεία ή τον πολιτισμό να σταθμίζονται με διαφορετικό τρόπο δεν σημαίνει

απαραίτητα την αντιπαράθεση μεταξύ τους. Αντίθετα, σηματοδοτεί τις εξελίξεις από την πρόσμιξη των πληθυσμών μέσα από την παγκοσμιοποίηση και τα μεταναστευτικά κύματα, τα οποία δοκιμάζουν τα όρια της επικοινωνίας των πολιτισμών και των θρησκειών εν είδει μιας εξέλιξης, την οποία και η τεχνολογία ενδεχομένως να επέσπευσε καθιστώντας την δυναμική αυτή ρευστή.

Στο επόμενο κεφάλαιο εξετάζεται ο ψηφιακός πολιτισμός και η έλευση μιας νέας εποχής, της οποίας οι επιδράσεις μέλλουν να καθορίσουν μια νέα ανάγνωση τόσο των πολιτισμικών όσο και των θρησκευτικών προσδιορισμών της ανθρώπινης εξέλιξης.

1.2.2 Ψηφιακός Πολιτισμός

Οι εξελίξεις στον τομέα της τεχνολογίας έφεραν τις σύγχρονες κοινωνίες αντιμέτωπες με ρυθμούς ανάπτυξης που δεν συνάδουν με την εξέλιξη της ανθρώπινης τεχνολογίας στην ιστορία των ανακαλύψεων του ανθρώπινου πνεύματος από την αρχή της ύπαρξής του. Εντούτοις, η κοινή συνισταμένη κάθε ιστορικής εξέλιξης, η οποία τύποις εκβίασε την μεταβολή των δομών των κοινωνιών, είναι η πρόκληση που αντιμετώπισε ο άνθρωπος να αναστοχαστεί την σχέση του με το περιβάλλον του και να επανατοποθετηθεί απέναντι σε αυτό (Gere, 2009).

Με τον ίδιο τρόπο, ο ψηφιακός πολιτισμός του 21^{ου} πρώτου αιώνα αναπροσαρμόζει τις πρακτικές που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες, υποχρεώνοντας σε μια εκ θεμελίων ριζική αλλαγή στάσεων, πεποιθήσεων και τρόπων με τους οποίους αλληλεπιδρούν μεταξύ τους μέσω της τεχνολογίας.

Η μετάβαση στην ψηφιακή εποχή συνιστά μια αναπροσαρμογή τόσο στις κοινωνικές πρακτικές, όσο και στις πολιτισμικές αξίες στον απόηχο της εξοκείωσης μας με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Η ταχύτητα των πληροφοριών επιτρέπει την πληροφόρηση σε επίπεδο τίτλων, η πιστωτική κάρτα αντικαθιστά το νόμισμα, οι διαδρομές με το αυτοκίνητο καθοδηγούνται από δορυφόρο και οι φίλοι μας, οι οποίοι διαβιούν σε άλλες ηπείρους βρίσκονται πιο κοντά μας από τους γείτονες μας. Ακόμα και αν όλα τα παραπάνω φαίνεται να έχουν ένα αρνητικό πρόσημο, ωστόσο η έλευση της ψηφιακής εποχής επέφερε ακριβώς αυτό. Διεύρυνε τις επιλογές μας και επέφερε αλλαγές ανεξάρτητα με το αν ακόμα δεν μπορούμε να καθορίσουμε την φύση της αλλαγής, το είδος της και την έκταση της (Tredinnick, 2008).

Όσο η ψηφιακή επανάσταση συντελείται σηματοδοτεί ταυτόχρονα αλλαγές στους πολιτισμικούς κώδικες, στις ατομικές συμπεριφορές, καθώς επίσης στην ποιότητα της γνώσης. Μέσα από την τεχνολογία μπορεί κανείς να αναδείξει την δημιουργικότητα του ή και να αναπτύξει μια νέα παραπλανητική ταυτότητα. Επιπλέον, μπορεί να ενημερωθεί ταχύτατα εκμεταλλευόμενος την ροή των πληροφοριών, ωστόσο δεν μπορεί να ελέγξει άμεσα την αξιοπιστία τους ή δεν γνωρίζουμε ακόμα σε ποιο βαθμό ο εγκέφαλος μπορεί να αφομοιώσει νέες πληροφορίες σε φυσιολογικές δομές του, οι οποίες χρειάστηκαν χιλιάδες χρόνια σταδιακής βιολογικής εξέλιξης για να δημιουργηθούν (Gombi, 2016).

Η ψηφιακή εποχή αναμφισβήτητα προκαλεί τα μέχρι τώρα λειτουργικά μοτίβα συμπεριφορών του ατόμου, όπως αυτά είχαν καθιερωθεί. Περιλαμβάνει όμως ταυτόχρονα και μια πρόσκληση για αναθεώρηση των εντυπώσεων της πραγματικότητας, καθώς επίσης την προτροπή να αναπροσαρμόσει τα πολιτισμικά στοιχεία ώστε να συνάδουν με τα νέα ψηφιακά δεδομένα, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνέχεια και η συνέπεια του πολιτισμικού πλαισίου. Όσο γρήγορα δηλαδή έφτασε η τεχνολογική επανάσταση στην καθημερινότητα του, τόσο άμεσα οφείλει η ανθρωπότητα να αντιδράσει και να αναπροσαρμόσει τις παραδοσιακές της δομές, ώστε οι εξελίξεις να μην την βρουν χωρίς ένα πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο χρειάζεται να ανατρέξει για να εκτιμήσει τις αλλαγές που συμβαίνουν ήδη (Levin & Mamlok, χ.χ).

Μια πολιτισμική κρίση ταυτότητας αναλύεται σε κρίση των βασικών συστατικών του πολιτισμού, όπως είναι το πνεύμα και η ηθική. Ήδη η επιστημονική έρευνα έχει επικεντρωθεί στο ηθικό περίγραμμα, το οποίο οι δυνατότητες της τεχνολογίας έχουν αρχίσει να προκαλούν ανοιχτά (Jurkiewicz, 2018). Ωστόσο, η προβληματική αυτή εγείρει ταυτόχρονα νέα κοινωνιολογικά ερωτήματα. Νομιμοποιούμε σαν κοινωνία να καταδικάσουμε συλλήβδην την τεχνολογία ή οφείλουμε να επανεξετάσουμε, να ενδυναμώσουμε ή και να αναθεωρήσουμε συμπεριφορικά μοτίβα του παρελθόντος, τα οποία δεν είναι πλέον λειτουργικά;

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η επίδραση της ψηφιακής τεχνολογίας στην κοινωνική ζωή του ανθρώπου δεν έχει καταφέρει να απαλλαχθεί από την κριτική που της ασκείται, όπως επίσης συμβαίνει με οποιαδήποτε εξέλιξη που αφορά την τεχνολογία και υποχρεώνει τις κοινωνίες να αναδιαμορφωθούν και να εξελιχθούν.

Για τους σκοπούς της εργασίας, ο ψηφιακός πολιτισμός θα μελετηθεί από την οπτική της εισαγωγής καινοτομιών σε μια πνευματική δραστηριότητα, που εμφανίζεται από τόσο παλιά,

σχεδόν όσο και ο άνθρωπος και δεν είναι άλλη από την θρησκεία. Επιπλέον, η ψηφιακή τεχνολογία θα εξετασθεί ως μέσο της θρησκείας αναφορικά με μια εναλλακτική οδό επικοινωνίας των μελών της.

Στο επόμενο κεφάλαιο αναλύεται η επικοινωνία, καθώς επίσης και οι επιδράσεις που υφίσταται μέσα από την τεχνολογία, οι οποίες τροποποιούν τις παραδοσιακές δομές της επηρεάζοντας θεσμούς τόσο παλιούς όσο η θρησκεία και ο τρόπος που επικοινωνείται μέσα από το διαδίκτυο.

1.3 Ψηφιακή επικοινωνία

Η ενότητα αυτή πραγματεύεται τις αλλαγές που συντελέστηκαν στις παραδοσιακές δομές της επικοινωνίας από την έλευση της ψηφιακής εποχής, η οποία έθεσε νέες παραμέτρους στον τρόπο που ενσωματώνει την διασύνδεση των ανθρώπων μέσα από εφαρμογές και ψηφιακά περιβάλλοντα σχεδιασμένα μόνο για την επικοινωνία.

Στον πυρήνα της επικοινωνίας η νοηματοδότηση και η ερμηνεία των σημαινομένων λαμβάνει χώρα μέσα από την αποκωδικοποίηση του μηνύματος που λαμβάνει κάποιος, προκειμένου να αφομοιώσει την πληροφορία. Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει σύνθετες βιολογικές εγκεφαλικές λειτουργίες, οι οποίες ενεργοποιούνται ταυτόχρονα προκειμένου να προσλάβουν αισθητηριακά την πληροφορία, την επεξεργασία της στην προσωρινή μνήμη, την ανάκληση πληροφοριών από την μακροπρόθεσμη μνήμη, την σύγκριση και την επεξεργασία τους, καθώς επίσης γνωστικές λειτουργίες που αποκωδικοποιούν το μήνυμα σύμφωνα με τους κανόνες της λεκτικής κατασκευής (Fragel-Madeiraetal., 2015; Snow, 1972)

Ο ρόλος της επικοινωνίας ενέχει εγγενώς την πρόθεση να ασκήσει επίδραση σε όσους συμμετέχουν σε μια επικοινωνιακή πράξη, ενώ η επικοινωνία από μόνη της προϋποθέτει και μια επερχόμενη συνέπεια. Ως εκ τούτου, υπόκειται και σε ηθικούς κανόνες σχετικά με το τι είναι επιτρεπτό να ειπωθεί εντός ενός επικοινωνιακού πλαισίου, το οποίο ρυθμίζεται σε μεγάλο βαθμό και από το πολιτισμικό πλαίσιο.

Ωστόσο, προκειμένου να αποδοθεί νόημα σε ένα μήνυμα τόσο η γλώσσα του σώματος, όσο ο τόνος της φωνής και τελικά το περιεχόμενο του μηνύματος συνθέτουν την ερμηνεία του μέσα από πολύπλοκους επικοινωνιακούς κώδικες, στους οποίους εκπαιδεύονται οι άνθρωποι από βρέφη, ώστε να τους αναγνωρίζουν και να αντιδρούν ανάλογα σε αυτούς (Devito, 2001, p. 43).

Στην διεθνή βιβλιογραφία, η επικοινωνία αναφέρεται στην διαδικασία της παραγωγής νοήματος και πιο συγκεκριμένα τονίζεται ότι επικοινωνία δεν υφίσταται χωρίς την προσάρτηση νοήματος σε ένα μήνυμα, ενώ οι άνθρωποι δημιουργούν νόημα και το ερμηνεύουν προκειμένου να νοηματοδοτήσουν τις εμπειρίες που λαμβάνουν από το περιβάλλον τους και να τις αφομοιώσουν σύμφωνα με το προσωπικό τους κατηγορικό σύστημα (Ruler, 2018).

Η έλευση της τεχνολογίας του διαδικτύου επέφερε πολύ σημαντικές αλλαγές στο τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν οι άνθρωποι, με πιο σημαντική ίσως την κατάργηση της φυσικής απόστασης, η οποία εμποδίζει την διαδικασία της επικοινωνίας. Από την άλλη μεριά όμως, η διαμεσολάβηση της ψηφιακής τεχνολογίας και η χρήση των ψηφιακών εργαλείων ανοίγουν μια παρένθεση ανάμεσα στην επικοινωνία του πομπού με τον δέκτη του μηνύματος, η οποία δύναται να αλλοιώσει όλα εκείνα τα στοιχεία που της αποδίδουν νόημα.

Ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα που αφορούν στην επικοινωνία όπως αυτή αναδιαμορφώνεται εντός του πλαισίου της ψηφιακής επικοινωνίας, είναι τα emoticons. Η απόδοση του όρου στην ελληνική γλώσσα είναι «φατσούλα» και αποτελούν έναν νεωτερισμό των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης. Αναμφισβήτητα τα emoticons συνιστούν μια νέα γλώσσα επικοινωνίας, η οποία αναδύθηκε για να καλύψει το έλλειμμα της γραπτής επικοινωνίας, να ενσωματώσει στην πληροφορία νοήματα τα οποία αποδίδονται μέσα από την μη λεκτική επικοινωνία, δηλαδή την γλώσσα του σώματος, τον τόνο της φωνής και εν γένει τα σημειωτικά στοιχεία της λεκτικής επικοινωνίας (Leonardi, 2022).

Ωστόσο, εκκινώντας από τη χρήση των emoticons στην ψηφιακή επικοινωνία, αναδύθηκαν νέες προβληματικές από την χρήση της εις αντικατάσταση των παλαιότερων δομών διαπροσωπικής επικοινωνίας.

Μέσα από την επικοινωνία, οι άνθρωποι δημιουργούν μια αναπαράσταση της ταυτότητας τους, η οποία περικλείεται μέσα στο μήνυμα που εκπέμπουν και είναι κριτικής σημασίας να εμπεριέχεται σε αυτό. Δηλαδή, δεν αρκεί μόνο να αποσταλεί ένα λεκτικό επικοινωνιακό μήνυμα, αλλά ταυτόχρονα είναι απαραίτητο να περιλαμβάνει στοιχεία για το τι είδους σχέση υπάρχει μεταξύ των επικοινωνούντων (Devito, 2001, σ. 57). Ο δέκτης αποκωδικοποιεί το μήνυμα αυτό νοηματοδοτώντας με την σειρά του μια αναπαράσταση της ταυτότητας του πομπού και της μεταξύ τους σχέσης,

Τα emoticons φαίνεται ότι συμπληρώνουν ακριβώς αυτό το κενό, δηλαδή να μεταδώσουν την συναισθηματική πληροφορία στον πομπό. Δεδομένου ότι δεν έχουν γραμματική, η σειρά με την οποία χρησιμοποιούνται, καθώς οι συνδυασμοί είναι άπειροι, εξατομικεύει την πληροφορία σχετικά με τα ατομικά χαρακτηριστικά του πομπού, το συναίσθημα του για την επικείμενη επικοινωνία, την διάθεση του και όσα προσωπικά χαρακτηριστικά ακόμα μπορεί να αποκωδικοποιήσει ο δέκτης του μηνύματος, σύμφωνα με τις πληροφορίες που διαθέτει για τον πομπό (Ge, 2019).

Επιπλέον, η επικοινωνία προϋποθέτει πρόθεση για εμπλοκή σε αυτή από όλους τους συμμετέχοντες. Η πρόθεση αυτή εκφράζεται με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, οι οποίες την προάγουν και η ανταπόκριση σε αυτές εξασφαλίζει την συνέχεια της επικοινωνίας. Η στάση του σώματος και ο τόνος της φωνής επιπλέον συνθέτουν στοιχεία που πληροφορούν τους συμμετόχους στην επικοινωνιακή πράξη για την πρόθεση να συνεχίσουν να επικοινωνούν ή για την ένδειξη ότι επιθυμούν να την διακόψουν. Με την χρήση της φατσούλας ο χρήστης της εφαρμογής επιχειρεί να καλύψει το κενό αυτό και να υποδηλώσει την πρόθεση, αλλά με διαφορετική κωδικοποίηση, η οποία μάλλον αποτελεί μια προσαρμογή της μη λεκτικής επικοινωνίας σε ένα ψηφιακό περιβάλλον (Gibson, Huang, & Yu, 2018).

Μια άλλη παράμετρος η οποία υπεισέρχεται στην ψηφιακή επικοινωνία, αφορά στην σαφήνεια του μηνύματος και κατά πόσο γίνεται αντιληπτό από τον παραλήπτη. Επειδή, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, η επικοινωνία δεν περιορίζεται μόνο στην λεκτική διατύπωση ενός μηνύματος αλλά αντίθετα νοηματοδοτείται μέσα από μια νοητική αναπαράσταση, η οποία συνθέτει τόσο την λεκτική όσο και την μη λεκτική έκφραση, ενδέχεται η γραπτή επικοινωνία να παράγει ένα μήνυμα το οποίο κρίνεται ελλιπές στο επίπεδο όπου ενσωματώνει εννοούμενες πληροφορίες. Έτσι, η χρήση της φατσούλας αξιοποιεί το μήνυμα και το αποδίδει πολυτροπικά (Riordan, 2017).

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την θεωρία της πολυτροπικότητας, ένας τρόπος (mode) είναι ένα σημειωτικό σύστημα, το οποίο χρησιμοποιείται για την παραγωγή και ανταλλαγή νοημάτων αναγνωρίσιμων από τα μέλη μιας κουλτούρας. Ως εκ τούτου, ο ορισμός αυτός δίνει την ευκαιρία να αναθεωρηθεί ό,τι έως τώρα εννοιολογείται ως κείμενο, καθότι η έννοια αυτή δεν περιορίζεται πια σε αποσπάσματα λόγου αλλά ποικίλει ανάλογα με τους σημειωτικούς τρόπους από τους οποίους προκύπτει και τους οποίους συνδυάζει, όπως η εικόνα σε σχέση με το κείμενο (Kress&VanLeeuwen, 2001, p 61). Έτσι, προωθείται μια πολυτροπική επικοινωνία, η οποία παρέχει στον χρήστη της ψηφιακής εφαρμογής επιπλέον τρόπους εκτός από τον γλωσσικό, με τους οποίους μπορεί να εκφραστεί. Το γεγονός αυτό ασκεί μια πολύ θετική επιρροή στην διαδικασία παραγωγής νοημάτων καθότι είναι δυνατόν να εμφανίζονται συνδυασμοί μεταξύ γραπτού λόγου και οπτικών μέσων και αναπαραστάσεων (Σωτηροπούλου- Ζορμπαλά, 2020, σ. 119).

Καθίσταται σαφές ότι στην παρούσα ενότητα επισημαίνεται η ανάγκη επικαιροποίησης των ψηφιακών επικοινωνιακών κωδίκων, οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να μην ακολουθήσουν τις εξελίξεις του ψηφιακού πολιτισμού. Έτσι, οι πολίτες καλούνται να εξοικειωθούν με τις νέες

μορφές επικοινωνίας και να γίνουν ψηφιακά εγγράμματοι, ώστε να αποφευχθεί ένας ψηφιακός κοινωνικός «αποκλεισμός» που μπορεί να προωθήσει την ανισότητα σε μια νέα μορφή για όσους δεν έχουν κατακτήσει τις νέες δεξιότητες επικοινωνίας που έχουν διαμορφωθεί.

1.3.1 Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο ψηφιακός πολιτισμός δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο στην τεχνολογική επανάσταση, αλλά περισσότερο αφορά στην κουλτούρα της εποχής, η οποία αποκτά έκφραση μέσα σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Διαχρονικά, μέρος της κουλτούρας κάθε εποχής αποτέλεσε και ο τρόπος με τον οποίο πραγματώνεται η επικοινωνία, ωστόσο καμία άλλη εποχή δεν εξήρε σε τέτοιο βαθμό την επικοινωνία, την κοινωνικοποίηση και τη διασύνδεση των μελών της κοινωνίας.

Η τεχνολογία του διαδικτύου δημιούργησε ένα νέο παράδειγμα επικοινωνίας αντικαθιστώντας το ταχυδρομείο, την τηλεφωνική κλήση, ακόμα και την διαπροσωπική συζήτηση, με ψηφιακά περιβάλλοντα εξοπλισμένα με εργαλεία που εξυπηρετούν την αλληλεπίδραση των χρηστών και τους παρέχουν την δυνατότητα να μοιραστούν πληροφορίες, απόψεις και ενδιαφέροντα. Επιπλέον, οι χρήστες μπορούν να κάνουν χρήση των εφαρμογών αυτών ποικιλοτρόπως, δηλαδή για προσωπική ψυχαγωγία, αναζήτηση πληροφοριών και επικοινωνία (Twenge&Campell, 2019).

Η κουλτούρα μιας άλλης εποχής αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό την χρήση των νέων τεχνολογιών και τον χρήστη, παραπέμποντας συνειρμικά στον εθισμό και σε αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές, ωστόσο φαίνεται ότι το παρόν πολιτισμικό συγκείμενο υποδηλώνει την κατάκτηση του τεχνολογικού εγγραμματισμού και την ικανότητα του ατόμου να διαχειρίζεται την τεχνολογία προς ίδιον όφελος. Η επιστημονική έρευνα έχει μελετήσει ότι όσον αφορά στην χρήση των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης ισχύουν και οι δύο παραπάνω θεωρήσεις ως άλλες όψεις του ίδιου νομίσματος.

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν διαδικτυακούς τόπους που προσφέρουν εργαλεία επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης ατόμων ή ομάδων που συνιστούν διαδικτυακές κοινότητες και μέσω των εφαρμογών αυτών οι χρήστες αποκτούν πρόσβαση σε μια ανεξάντλητη πηγή ενημέρωσης, επικοινωνίας, γνώσης και ιδεών εντός των εικονικών περιβαλλόντων. Η κοινωνική δικτύωση συσπειρώνει τους συμμετέχοντες σε μια διάδραση και διασύνδεση με

άτομα που ενδεχομένως παρουσιάζουν κοινά ενδιαφέροντα και επιθυμούν να τα μοιραστούν ή αντίθετα ανταλλάσσουν τις διαφορετικές απόψεις τους σχετικά με ζητήματα διαφωνίας. Δημοφιλή κοινωνικά δίκτυα αποτελούν πλατφόρμες όπως το Facebook, το YouTube, το WhatsApp, το Instagram, το TikTok, το Snapchat, το Pinterest, το Twitter και το LinkedIn.

Η πρόσβαση ενός ατόμου στην πλειοψηφία των μέσων κοινωνικής δικτύωσης απαιτεί την δημιουργία ενός λογαριασμού μέσω του οποίου ο χρήστης δομεί το προφίλ του. Το κάθε μέλος με την παρουσία του στα social media οικοδομεί μια εικονική ταυτότητα, η οποία του προσδίδει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ιδιότητες και διαφοροποιητικά ή αναγνωριστικά στοιχεία από ή προς τους υπόλοιπους χρήστες. Η εικονική ταυτότητα μπορεί να ταυτίζεται ή να διαχωρίζεται από την πραγματική ταυτότητα του χρήστη, ωστόσο σε κάθε περίπτωση όλες οι αλληλεπιδράσεις στις ψηφιακές πλατφόρμες πραγματοποιούνται μέσω αυτής. Επαφίεται στην κρίση του κάθε συμμετέχοντα ο τρόπος με τον οποίο θα αξιοποιηθεί η εικονική του ταυτότητα, ακολουθώντας παραδοσιακές δομές της καθημερινής πραγματικής του ζωής ή λαμβάνοντας έναν διαφορετικό ρόλο εντός του εικονικού κόσμου. Οι χρήστες έχουν την ευκαιρία να εκφράζονται ελεύθερα, να υποδύονται ρόλους, να διαμοιράζουν περιεχόμενο χωρίς την πίεση που τους ασκείται από το υπερέγώ τους στις συνθήκες της πραγματικής ζωής. Το κάθε μέλος του κοινωνικού δικτύου χρησιμοποιεί την εικονική του ταυτότητα για να συστηθεί στα υπόλοιπα μέλη, όπως ένα άτομο στην πραγματική ζωή χρησιμοποιεί την ταυτότητα του σαν αναγνωριστικό μέσο (Gunduz, 2017).

Τα κοινωνικά δίκτυα δέχθηκαν τεράστια ανταπόκριση από το κοινό τόσο άμεσα και συνολικά λόγω ορισμένων χαρακτηριστικών που διαθέτουν, όπως είναι για παράδειγμα η υποστήριξη ποικίλων μορφών περιεχομένου, η ταχύτητα και το εύρος διάδοσης και διαμοιρασμού των πληροφοριών, η ελεγχόμενη εμπλοκή του χρήστη στο βαθμό που ο ίδιος επιθυμεί και καθορίζει αξιοποιώντας τα εργαλεία που προσφέρουν οι πλατφόρμες, η δυνατότητα σύγχρονης ή ασύγχρονης επικοινωνίας ή αλληλεπίδρασης και η συμβατότητα των δικτύων με όλες τις ψηφιακές συσκευές.

Η χρήση όμως των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης σύμφωνα με την επιστημονική έρευνα έχει συσχετισθεί με ορισμένες αρνητικές επιδράσεις στην ψυχολογία του ατόμου, όπως είναι ο εθισμός και ο αποπροσανατολισμός της κοινωνικότητας του. Πιο συγκεκριμένα, τα κίνητρα για την χρήση του διαδικτύου που σχετίζονται με νέες γνωριμίες και κοινωνικοποίηση με την επίδειξη μιας επίπλαστης ταυτότητας ατόμου, καθώς επίσης με άσκοπη δαπάνη χρόνου και

ψυχαγωγία συνδέθηκαν με την ενασχόληση των χρηστών με τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (Kircaburun, Alhabash, Tosuntas, & Griffiths, 2020).

Στην αρνητική όψη της εξέλιξης προστίθενται και νέες κατηγορίες ψυχοπαθολογίας, οι οποίες σχετίζονται με την κατάχρηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης όπως είναι το FoMO (fear of missing out), το οποίο αποτελεί μια κατηγορία κοινωνικού άγχους που εκδηλώνεται με έντονο άγχος του χρήστη να μην χάσει τις εξελίξεις για τα τεκταινόμενα. Ως εκ τούτου, ο χρήστης παρατείνει την διάρκεια της διασύνδεσης στα ΜΚΔ σε βαθμό που παρατηρείται έκπτωση της λειτουργικότητας του σε άλλους τομείς της ζωής του (Pzybylski, Murayama, DeHaan, & Gladwell, 2013).

Όμως, τα αποτελέσματα άλλων ερευνών κατέδειξαν το αντίθετο. Η χρήση των ΜΚΔ συνέβαλλε στην οικοδόμηση σχέσεων και στην αίσθηση της εγγύτητας με τους σημαντικούς άλλους περιγράφοντας ποιότητες των ΜΚΔ, οι οποίες μπορούν να άρουν σύγχρονες προβληματικές όπως είναι η κοινωνική απομόνωση. Οι χρήστες κάθε ηλικίας των ΜΚΔ είναι σε θέση να εξερευνήσουν νέα ενδιαφέροντα, να ενταχθούν σε κοινότητες και να καλλιεργήσουν μια νέα αυτό-εικόνα συμμετοχική και δραστήρια. Επιπλέον, άτομα με κινητικά προβλήματα, ειδικές ανάγκες ή άνθρωποι που μένουν σε απομακρυσμένες γωνιές του πλανήτη έχουν την ευκαιρία να συμμετέχουν σε μια νέα παγκόσμια κοινότητα χωρίς να βιώνουν περιθωριοποίηση και αποκλεισμό (Roberts&David, 2020).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η χρήση των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης συνιστά ταυτόχρονα προσωπική επιλογή αλλά και ευθύνη. Από την πλευρά της η τεχνολογία αξιοποιεί στο έπακρο τις δυνατότητες του διαδικτύου προκειμένου να δημιουργήσει εφαρμογές προς όφελος της εξέλιξης, αφήνοντας στην ανθρωπότητα να αποφασίσει τον τρόπο με τον οποίο θα τις εντάξει λειτουργικά στην καθημερινή ζωή.

1.3.2 Facebook

Οι νέες τεχνολογίες του διαδικτύου ευνόησαν πρωτίστως τον τομέα των επικοινωνιών αφενός μειώνοντας το κόστος τους και αφετέρου μέσα από την δημιουργία νέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως είναι οι πλατφόρμες που προορίζονται για ενίσχυση της επικοινωνίας. Μέσα από τις πλατφόρμες αυτές, άνθρωποι από όλο τον κόσμο δικτυώνονται μέσα από συγκεκριμένα φίλτρα αναζήτησης τα οποία μπορούν να εφαρμόσουν, ικανοποιώντας την

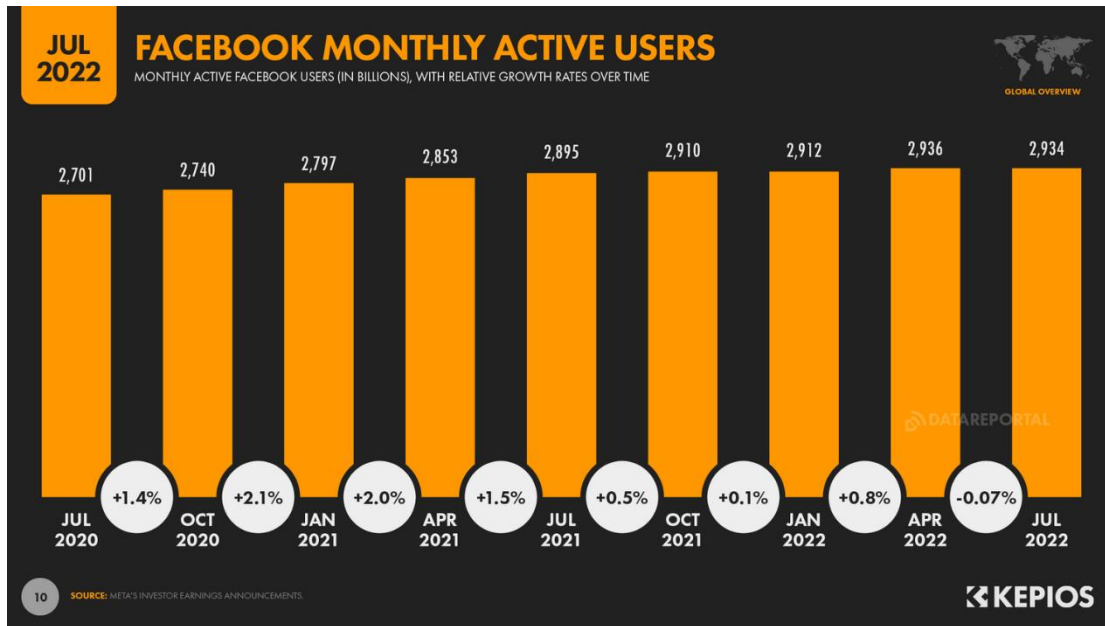
εγγενή ανάγκη τους για αλληλεπίδραση, κοινωνικοποίηση και αντιπαράθεση απόψεων (Schroeder, 2018).

Οι τομές που επέφεραν στην επικοινωνία τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης συνθέτουν μια πραγματικότητα πολύ διαφορετική από την προ διαδικτύου εποχή και τους παραδοσιακούς τρόπους επικοινωνίας. Η σύγχρονη ψηφιακή επικοινωνιακή κουλτούρα χαρακτηρίζεται από εξωστρέφεια και από την προδιάθεση ανθρώπων από κάθε μεριά του πλανήτη να επικοινωνήσουν μεταξύ τους μέσα σε ένα πλέγμα από διαφορετικές γλώσσες και πολιτισμικές καταβολές, τα οποία δεν φαίνεται να αποτελούν πλέον περιοριστικούς παράγοντες. Αντίθετα, η σύγχρονη έρευνα για την επικοινωνία κατέδειξε ότι οι χρήστες ενδιαφέρονται ιδιαίτερω να γνωρίσουν νέους πολιτισμούς και να εμπλακούν με διαφορετικές κουλτούρες παρατηρώντας τις απόψεις και τις αντιλήψεις τους (Winda, Nasution, & Nasution, 2019).

Το Facebook αποτέλεσε μια επανάσταση στο χώρο των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης δεδομένου ότι επιτρέπει στους χρήστες να βρίσκονται σε μόνιμη σύνδεση με πρόσωπα που επιλέγουν μέσα από ειδικές ρυθμίσεις, οι οποίες επιτρέπουν τόσο την διασύνδεση, όσο και τον αποκλεισμό. Επίσης, επιτρέπει την θεματική διασύνδεση των ατόμων ανάλογα με τα ενδιαφέροντα τους, δημιουργώντας δεσμούς κάτω από συγκεκριμένους τίτλους, οι οποίοι σχετίζονται με τα στοιχεία της προσωπικότητάς τους ενώ ταυτόχρονα διευκολύνει και την ανακάλυψη νέων.

Ωστόσο στον αντίποδα, το φαινόμενο του Facebook φάνηκε αρκετά ικανό να προσπελάσει διαπολιτισμικές δομές και να τροποποιήσει τις πρακτικές με τις οποίες διαφημίζονται προϊόντα, προπαγανδίζονται ιδέες ενώ επιπρόσθετα χρειάστηκε πολλές φορές να αναθεωρηθεί η ελευθερία της έκφρασης, η οποία αποτέλεσε το όχημα για εισροή παραβατικών και αντικοινωνικών στοιχείων τα οποία επίσης δικτυώθηκαν, εκμεταλλεζόμενα την εφαρμογή (Nawafleh, Harfoush, Fakhouri, Obiedar, & Rababah, 2012).

Σύμφωνα με τις πιο σύγχρονες στατιστικές το Facebook σήμερα βρίσκεται στην κορυφή των κοινωνικών δικτύων με πάνω από δύο δισεκατομμύρια και εννιακόσια εκατομμύρια χρήστες σε όλο τον κόσμο.

Εικόνα 1.3 Μηνιαία Χρήση Facebook (τιμή σε εκατομμύρια) Πηγή: Data Reportal

Μέσα από την πλατφόρμα του Facebook οι χρήστες δημιουργώντας ένα λογαριασμό έχουν την δυνατότητα να κάνουν δημοσιεύσεις απευθύνοντας το μήνυμά τους πολυτροπικά, συνοδεύοντάς το με μια εικόνα, βίντεο ή ήχο και επιλέγοντας αν το περιεχόμενο των δημοσιεύσεων του θα είναι δημόσιο, δηλαδή ορατό από όλους τους χρήστες του διαδικτύου ή ιδιωτικό, δηλαδή να είναι ορατό μόνο από τους «φίλους» του χρήστη ή μέλη των ομάδων που είναι ακόλουθος ή ακόμη και να αποκλείσει ο ίδιος από το περιεχόμενο του ορισμένους μόνο από τους «φίλους» του. Οι χρήστες που βλέπουν την δημοσίευση έχουν την δυνατότητα να αλληλεπιδρούν με αυτή μέσα από συγκεκριμένα εργαλεία που παρέχονται από την πλατφόρμα, πατώντας δηλαδή ένα κουμπί «like», κοινοποιώντας την δημοσίευση και στο δικό τους προφίλ, καθώς επίσης σχολιάζοντας μέσα από τα πλαίσια κειμένου που παρέχονται σε κάθε δημοσίευση. Η πλατφόρμα του Facebook παρέχει την δυνατότητα στα μέλη της να αναρτήσουν προσωπικές πληροφορίες στο προφίλ τους, να ενημερώσουν την κατάσταση/status τους, να αναρτήσουν είδη προς πώληση και να αγοράσουν άλλα είδη που οι ίδιοι αναζητούν μέσω του marketplace, να διοργανώσουν μια εκδήλωση και να προσκαλέσουν τους «φίλους» τους, να παρακολουθήσουν live βίντεο και μεταδόσεις από διάφορα «events», να συμμετέχουν σε δημοσκοπήσεις, να ακολουθήσουν επαγγελματικές σελίδες, να κοινοποιήσουν την τοποθεσία τους.

Η χρήση του Facebook και οι παράγοντες που καθόρισαν την δημοτικότητα του ανάμεσα στους χρήστες του διαδικτύου και πιο συγκεκριμένα των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, συνιστά ένα πολυπαραγοντικό ζήτημα, το οποίο επιδέχεται παραπάνω από μια ερμηνειών.

Αρχικά, θα πρέπει να εξηγηθεί η έκταση της συμπεριφοράς – αντίδρασης των χρηστών του Facebook σε όρους ψυχοφυσιολογίας της ανθρώπινης υπόστασης. Η κοινωνική φύση του ανθρώπου, γυρνώντας στις απαρχές της εξέλιξής του, αποτέλεσε την βάση για την δημιουργία των πρώτων κοινωνιών, οι οποίες εξασφάλισαν την επιβίωση του. Μέσα από αυτό το πρίσμα, η ανθρώπινη κοινωνικότητα, όπως και αν αυτή εκδηλώθηκε διαχρονικά μέσα από τα πολιτισμικά πλαίσια που διαμόρφωσαν τους όρους, δεν συνιστά πολιτισμικό στοιχείο αλλά αντίθετα ανάγεται στην σφαίρα της βιολογικής εξέλιξης.

Η κοινωνική ψυχολογία αναγνωρίζει την ανθρώπινη ανάγκη για κοινωνικοποίηση και εγγύτητα στους δεσμούς πίσω από τους μηχανισμούς που καθιέρωσαν το Facebook. Η επιδίωξη για κοινωνική επαφή αποτελεί ένα πανίσχυρο ψυχογενές κίνητρο, το οποίο θεμελιώνει και προάγει την κοινωνική συμπεριφορά και περιγράφεται σαν μια θεμελιώδης παρόρμηση για την ικανοποίηση της αίσθησης του ανήκειν σε μια κοινότητα, ενώ ταυτόχρονα ενέχει την ικανότητα να συνάπτει το άτομο δεσμούς, κάτι που όπως θα δούμε παρακάτω έχει βιολογικές βάσεις (Chen, Martinez, & Cheng, 2018).

Η κοινωνική διασύνδεση ωστόσο σχετίζεται στενά με την κοινωνική παρουσία και την επίγνωση, έννοιες τις οποίες το Facebook φαίνεται να έλαβε υπόψη του και να σχεδίασε τις λειτουργίες του “by the book” της ερμηνείας της ανθρώπινης συμπεριφοράς και κοινωνικότητας. Έτσι, η ανάρτηση δημοσιεύσεων στην εφαρμογή συνιστά μια κοινωνική παρουσία, ενώ οι ειδοποιήσεις από την εφαρμογή για αναρτήσεις φίλων δημιουργούν την αίσθηση της διασύνδεσης ακόμα και αν δεν υπάρχει άμεση ανταλλαγή μηνυμάτων (Koebler, Riedl, Vetter, Leimester, & Krcmar, 2010).

Από τα παραπάνω συμπεραίνει κανείς ότι το Facebook όχι μόνο ερμήνευσε την βιολογική βάση της κοινωνικής συμπεριφοράς σχετικά με το κίνητρο, την ανάγκη για διασύνδεση, την κοινωνική παρουσία και την επίγνωση της αλληλεπίδρασης αλλά προχώρησε και ένα βήμα παραπέρα, σχεδιάζοντας μια εφαρμογή ικανή να δημιουργεί παρακάμψεις στους μηχανισμούς αυτούς, χωρίς να προκαλέσει έκπτωση στην λειτουργικότητα τους.

Η Νευροεπιστήμη επιβεβαίωσε την θεώρηση της κοινωνικής ψυχολογίας για την βιολογική βάση των κινήτρων κοινωνικοποίησης και την σημασία τους για την επιβίωση του είδους. Πιο συγκεκριμένα, η σύγχρονη τεχνολογία της απεικόνισης των εγκεφαλικών λειτουργιών

επιβεβαίωσαν ότι σε συνθήκες κάτω από τις οποίες ικανοποιείται η βασική ανάγκη για διασύνδεση και κοινωνική συμμετοχή, ο εγκέφαλος ενεργοποιεί το ντοπαμινεργό σύστημα ανταμοιβής, δημιουργώντας την αίσθηση της πληρότητας και της ικανοποίησης, καθώς επίσης την έκκριση οξυτοκίνης, ορμόνης υπεύθυνης για την αίσθηση της εμπιστοσύνης, της εγγύτητας και της ενσυναίσθησης. Τις ποιότητες αυτές, οι οποίες αποτελούν την βάση της σύναψης στενών δεσμών και της ανάγκης για την διατήρησή τους στα χιλιάδες χρόνια εξέλιξης του ανθρώπου, ο ανθρώπινος εγκέφαλος φρόντισε να τις προβλέψει στον σχεδιασμό του (Turel, He, Brevers, & Bechara, 2017; Chen, Martinez, & Cheng, 2018).

Η σχεδιαστική ομάδα του Facebook λοιπόν ανέλαβε ένα μάλλον δύσκολο εγχείρημα να αντιπαρατεθεί στην σοφία της φύσης, η οποία συμπεριέλαβε στην φυσιολογία του ανθρώπινου εγκεφάλου πολύπλοκους μηχανισμούς προσαρμογής της ανθρώπινης συμπεριφοράς στην κοινωνική αλληλεπίδραση, καθώς επίσης και γνωστικούς μηχανισμούς οι οποίοι διαμορφώνουν την προσωπικότητα και τα χαρακτηριστικά της.

Το Facebook έχει συσχετιστεί με τον διαμοιρασμό προσωπικών πληροφοριών, εν είδει μιας κοινωνικής σύστασης του ατόμου και της ταυτότητας του στους υπόλοιπους χρήστες. Ωστόσο, η ψυχοκοινωνική αυτή έκφραση της επικοινωνίας θεωρείται κριτικής σημασίας για την ωρίμανση της ενήλικης προσωπικότητας και την διαμόρφωσή της, δεδομένου ότι λαμβάνει χώρα μέσα στο πλαίσιο της παραδοσιακής δομής της επικοινωνίας μέσα από την οποία, όπως είδαμε, νοηματοδοούνται οι πληροφορίες αξιολογώντας ταυτόχρονα και άλλες ενδείξεις της επικοινωνιακής συμπεριφοράς. Η μη λεκτική έκφραση δηλαδή επιβεβαιώνει την λεκτική και σε δεύτερο επίπεδο η συνέπεια αυτή μεταξύ τους μεταφράζεται σε εμπιστοσύνη (Devito, 2001, σ. 56).

Οι διαστρεβλωμένοι μηχανισμοί της ψηφιακής επικοινωνίας ή καλύτερα οι παρακαμπτήριες οδοί προκειμένου να αποβεί λειτουργική, δικαιώνοντας τον επικοινωνιακό χαρακτήρα του μέσου, παραβλέπουν τους παράγοντες κοινωνικής μάθησης που επιτρέπουν στους ανθρώπους να διαμορφώνουν συμπεριφορά αλλά και να λαμβάνουν από το περιβάλλον τους ανατροφοδότηση προκειμένου να εξελίσσονται, κρατώντας θετικά στοιχεία της προσωπικότητάς τους και απορρίπτοντας άλλα. Η επικοινωνία της ταυτότητας του χρήστη μέσα από το Facebook πραγματώνεται μέσα από την σύγκριση της εικόνας του εαυτού με άλλες συμπεριφορές και χαρακτηριστικά χρηστών, γεγονός το οποίο όπως αποδείχτηκε ερευνητικά, οδηγεί σε θλίψη, εύθραυστη ψυχική υγεία, χαμηλή αυτό-εκτίμηση αλλά και μια στρεβλή διαχείριση της ικανότητας απόδοσης αυτο-αξίας (Tazghini & Siedlecki, 2013).

Παρά τα ερευνητικά τεκμήρια για την αλλοίωση των βασικών δομών της επικοινωνίας, καθώς επίσης της συνέπειας της πρακτικής αυτής, η κριτική στο Facebook και στον τρόπο με τον οποίο συντελείται η επικοινωνία βρίσκεται έξω από τους σκοπούς αυτής της εργασίας. Επιπλέον, ενδέχεται οι συνέπειες αυτές να μην αναδεικνύουν ελλειπείς ή ελαττωματικές δομές του Facebook αλλά να καταδεικνύουν την παθογένεια της εποχής, την δημιουργία εσφαλμένων προτύπων και πολλές άλλες επιδράσεις που δέχεται η ανθρώπινη προσωπικότητα μέσα από το υπάρχον πολιτισμικό πλαίσιο.

Στο επόμενο κεφάλαιο, εξετάζεται η αλληλεπίδραση της θρησκείας με το Διαδίκτυο εν γένει και με το Facebook πιο ειδικά, καθώς επίσης οι επιμέρους συνιστώσες, οι οποίες επιδρούν σε αυτή την συνεργασία, όπως την κατέγραψε η επιστημονική παρατήρηση και την αιτιολόγησε η διεθνής βιβλιογραφία.

2. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

2.1 Η θρησκεία στο Διαδίκτυο

Όπως αναλύθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της θεωρητικής πλαισίωσης, η έννοια της Θρησκείας δεν πορεύτηκε στην διάρκεια της εξέλιξης της μέσα στον ανθρώπινο πολιτισμό μόνο με την πνευματική της υπόσταση και το θεολογικό της μήνυμα. Αντιθέτως προσαρτήθηκαν σε αυτή τελετουργικά και θρησκευτικά δρώμενα, τα οποία αξιώνουν την συμμετοχή των πιστών καθώς και την χρήση ιερών αντικειμένων, τα οποία συμβολίζουν και νοηματοδοτούν το τελετουργικό, καθώς επίσης αναπαριστούν το άυλο δίνοντας λύση σε μια μεγάλη προβληματική της εκκλησίας να αναπαραστήσει το Θείο (Ahman&Thoren, 2021).

Στο παρελθόν, τα τελετουργικά αυτά και οι θρησκευτικές πρακτικές χρησιμοποιήθηκαν για να δημιουργήσουν μια σχέση εξάρτησης ανάμεσα στους πιστούς και στην εκκλησία τους, επενδύοντας σε αυτή μέσα από μεγαλειώδεις υποδομές και θεαματικά τελετουργικά. Ωστόσο, η κουλτούρα της σύγχρονης εποχής (σε απόλυτη διάκριση αυτή την φορά από τον πολιτισμό), διέρρηξε τον δεσμό αυτό και υποχρέωσε την θρησκεία να αναδιαμορφώσει τα όρια της αποδεχόμενη την θρησκευτικότητα των πιστών, χωρίς την απαραίτητη φυσική παρουσία τους στην θρησκευτική ζωή ή την αποδοχή της ιερατικής εξουσίας (Καραμούζης Π. , 2015).

Ως εκ τούτου, η έλευση των νέων τεχνολογιών του διαδικτύου και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, εν προκειμένω για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας του Facebook, υποχρέωσαν πολλούς θρησκευτικούς οργανισμούς να ψηφιοποιηθούν και για όσους χρειαζόταν να αναπροσαρμόσουν τις πρακτικές τους προκειμένου να «χωρέσουν» μέσα στο ψηφιακό περιβάλλον.

Έτσι, ήδη από πολύ νωρίς η διάκριση μεταξύ offline και online θρησκείας όχι μόνο κρίθηκε επιβεβλημένη, αλλά δημιουργήθηκε και μια νέα προβληματική για την συνέπεια της ψηφιακής παρουσίας της θρησκείας με την offline εκδοχή της, δεδομένης της ευαλωτότητας της μέσα στο ψηφιακό περιβάλλον, όπου αναδεικνύεται η πολυφωνία, άρα και η αμφισβήτηση (Helland , 2005).

Ως εκ τούτου, η θρησκεία δεχόμενη τις πιέσεις της ψηφιακής κουλτούρας αναγκάστηκε να εκτείνει την παρουσία της και να παραστεί με τρόπο αποδοτικό στα ψηφιακά περιβάλλοντα,

ώστε να διατηρήσει τους δεσμούς με το ποίμνιο της από την μία μεριά, αλλά και να αμυνθεί σε ενδεχόμενες ψηφιακές θεολογικές επιθέσεις των άλλων δογμάτων από την άλλη. Η επιστημονική παρατήρηση διέκρινε και κατέγραψε τις ποιμαντικές online υπηρεσίες, οι οποίες προσανατολίζονται κυρίως στο αίτημα για συλλογή πληροφοριών σχετικά με θεολογικά ζητήματα σε κυβερνο-εκκλησίες, οι οποίες παρέχουν υλικό από πραγματικά τελετουργικά δρώμενα ή ακόμα προβάλλουν φωτογραφίες από εκκλησιαστικά κτίσματα και αναρτούν προσευχές προκειμένου να διατηρήσουν την θρησκευτική εμπειρία.

Σύμφωνα με έρευνες οι οποίες αξιολόγησαν ποιοτικά δεδομένα, το ψηφιακό περιβάλλον χρησιμοποιείται από τις θρησκείες για προσηλυτισμό νέων πιστών, παρέχοντας πληροφορίες ή online συναντήσεις για ενημέρωση και διάδοση του μηνύματος που μεταφέρουν. Ακόμα, στο ψηφιακό περιβάλλον, όπως του Facebook, οι πιστοί έχουν την δυνατότητα να διασυνδεθούν με ομόθρησκους αίροντας τους γεωγραφικούς περιορισμούς και να αλληλεπιδράσουν ενισχύοντας την κοινότητα τους (Campbell, 2006).

Η επιστημονική παρατήρηση επεσήμανε μια επιπλέον διάκριση στον τρόπο που εμφανίζεται η θρησκεία στο διαδίκτυο. Η προβληματική αυτή εμφανίζεται σε μεγάλο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας και διαχωρίζει την θρησκεία στο διαδίκτυο (religion online) και την διαδικτυακή θρησκεία (online religion). Η θρησκεία στο διαδίκτυο φαίνεται να αφορά στην πρόθεση της να απαντήσει σε θεολογικά ζήτημα και αναζητήσεις, ενώ η Διαδικτυακή Θρησκεία αναφέρεται σε θρησκευτικές πρακτικές, οι οποίες αναπαρίστανται μέσα στο διαδίκτυο όπως η ζωντανή μετάδοση (live streaming) θρησκευτικών τελετών, οι ομαδικές προσευχές και άλλες ψηφιακές δραστηριότητες, οι οποίες αντανakλούν την offline θρησκεία, όπως αυτή εκφράζεται στο φυσικό της πλαίσιο. Ωστόσο, για κάποιους θεωρητικούς η διττή αυτή παρουσία της θρησκείας στο ψηφιακό περιβάλλον αποτελεί ένα συνεχές της θρησκευτικής έκφρασης και πρακτικής, ανεξάρτητα αν στην offline θρησκεία αυτό δεν είναι διακριτό (Young, 2004, p. 93).

Από τις τελευταίες εξελίξεις στο πεδίο της διαδικτυακής θρησκείας, αίσθηση προκάλεσε το λεγόμενο Faithbook, η νέα εφαρμογή του Facebook που απευθύνεται αποκλειστικά και μόνο στην Χριστιανική κοινότητα και υπόσχεται μεγιστοποίηση της θρησκευτικής εμπειρίας. Αρχικά, οι πρώτες δοκιμές έγιναν με το Κουμπί Προσευχής, όπου ο χρήστης ζητάει από την κοινότητα να προσευχηθούν μαζί του τα μέλη της για συγκεκριμένο λόγο. Οι χρήστες έχουν την δυνατότητα να αλληλεπιδράσουν αποδεχόμενοι την πρόσκληση με την ένδειξη «προσευχήθηκα» ενώ έχουν την δυνατότητα να ορίσουν και υπενθύμιση για να το

επαναλάβουν (Culliford, 2021). Το Facebook προτίθεται να επιτρέψει την εμπορική χρήση του Faithbook. Ο χρήστης θα έχει την επιλογή να πληρώνει μια μηνιαία συνδρομή και να λαμβάνει εξατομικευμένο υλικό ή θα μπορεί να παρακολουθεί online τα θρησκευτικά δρώμενα και να αποστέλλει δωρεές (Dias, 2021).

Η παρουσία της θρησκείας στο διαδίκτυο τέθηκε στο μικροσκόπιο της επιστημονικής έρευνας σε μια βάση ποιοτικής ερμηνείας των δεδομένων, κυρίως γιατί προσπάθησε να συμβιβάσει την πνευματικότητα με την τεχνολογική εξέλιξη και να παραμείνει κοντά στην βάση της. Ωστόσο, οι εκκλησιαστικές παραδόσεις και τα εθιμοτυπικά της εκκλησίας καθιερώθηκαν και παρέμειναν ανέπαφα από τις πολιτισμικές εξελίξεις στο βάθος των αιώνων. Μέχρι τώρα, τίποτα δεν συνιστά την «άτακτη υποχώρηση» της θρησκείας, ωστόσο υπάρχουν διακριτές εξελίξεις στον τρόπο με τον οποίο πραγματώνεται η επικοινωνία της με τους ακόλουθούς της, οι οποίες ακολουθούν τις ιλιγγιώδεις ταχύτητες της τεχνολογικής αλλαγής.

2.2 Θρησκεία και Facebook

Η χρήση του κοινωνικού δικτύου του Facebook είναι ευρέως διαδεδομένη και αποτελεί μακράν το δημοφιλέστερο μέσο κοινωνικής δικτύωσης με δισεκατομμύρια ενεργούς χρήστες καθημερινά και μηνιαίως. Η ευρεία χρήση του μέσου έχει εγείρει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, η οποία έχει στρέψει την προσοχή της σε ποικίλες παραμέτρους διερεύνησης της συγκεκριμένης πλατφόρμας, ανάμεσα στις οποίες είναι και η θρησκεία. Πολλοί επιστήμονες έχουν επιχειρήσει να μελετήσουν την συσχέτιση της θρησκείας με το Facebook και να φωτίσουν διαφορετικές πτυχές της συσχέτισης αυτής. Παρακάτω παρουσιάζονται κάποιες έρευνες που έχουν διεξαχθεί και μας προσφέρουν αποτελέσματα και ευρήματα της παρουσίας της θρησκείας στην κοινωνική πλατφόρμα με διαφορετικά ζητούμενα σε κάθε περίπτωση.

Ποσοτική έρευνα που διεξήχθη το 2021 στην Λαχόρη του Πακιστάν μελέτησε δείγμα 405 μουσουλμάνων φοιτητών δυο πανεπιστημίων της πόλης προκειμένου να διερευνήσει εάν η χρήση του κοινωνικού δικτύου του Facebook σχετίζεται με θρησκευτικά κίνητρα και κατά πόσο παίζουν ρόλο τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, εισόδημα, έτος σπουδών κλπ) αλλά και ο χρόνος που αφιερώνουν στην ενασχόληση τους με το Facebook. Για την διεξαγωγή της έρευνας δόθηκε

ερωτηματολόγιο προς συμπλήρωση και τα δεδομένα επεξεργάστηκαν με το πρόγραμμα στατιστικής ανάλυσης SPSS. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχει μικρή συσχέτιση ανάμεσα στην χρήση του κοινωνικού δικτύου με θρησκευτικά κίνητρα, καθώς η χρήση του φάνηκε να συνδέεται και με άλλες παραμέτρους (εκπαιδευτικές, πολιτικές, ψυχαγωγικές). Αυτό που επισημαίνεται όμως είναι το γεγονός ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία χρήστες του Facebook που φοιτούν σε μεγαλύτερο έτος σπουδών και έχουν συχνότερη πρόσβαση στο δίκτυο σε εβδομαδιαία βάση φαίνεται να συνδέουν περισσότερο την ενασχόληση τους στο Facebook με θρησκευτικά κίνητρα και με την ικανοποίηση των θρησκευτικών τους αναγκών (Hussain & Sarwar, 2021).

Έρευνα που διεξήχθη το 2016 εξέτασε την επιρροή που ασκούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των νέων πριν την ενηλικίωση τους. Η έρευνα χρησιμοποίησε δεδομένα της Εθνικής Μελέτης Νέων και Θρησκείας, η οποία διεξάγει τηλεφωνικές έρευνες και συνεντεύξεις σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα πληθυσμού. Οι έρευνες διεξάγονται σε τρία στάδια. Στην παρούσα έρευνα κατά το πρώτο στάδιο εξετάστηκαν 3290 αγγλόφωνοι και ισπανόφωνοι έφηβοι ηλικίας 13 έως 17 ετών και οι γονείς τους. Στο επόμενο στάδιο οι συμμετέχοντες ήταν ηλικίας 17 έως 24 ετών και στο τελευταίο στάδιο ήταν ηλικίας 22 έως 29 ετών. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν τηλεφωνικά και διαδικτυακά. Οι ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώθηκαν ήταν αρχικά ότι οι χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, σε σχέση με άτομα που δεν είναι μέλη κοινωνικών δικτύων, είναι πιο πιθανό να πιστεύουν ότι πολλές θρησκείες μπορεί να είναι αληθινές (θρησκευτικός πλουραλισμός), δευτερευόντως ότι οι χρήστες κοινωνικών δικτύων είναι πιο πιθανό να θεωρούν αποδεκτό κάποιος να επιλέγει διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις από αυτές που του διδάσκει και υιοθετεί η θρησκευτική του παράδοση και τέλος, οι χρήστες κοινωνικών δικτύων είναι πιο πιθανό να αποδέχονται ότι ένα μέλος της θρησκευτικής τους παράδοσης μπορεί να ασπάζεται άλλες θρησκείες. Τα ευρήματα έδειξαν ότι η πρώτη ερευνητική υπόθεση δεν επιβεβαιώνεται ενώ η δεύτερη και η τρίτη επιβεβαιώνονται. Οι νέοι επηρεάζονται στην καθημερινότητα τους από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ως χρήστες τέτοιων δικτύων φαίνεται να είναι πιο δεκτικοί στον θρησκευτικό συγκρητισμό αλλά όχι τόσο στον θρησκευτικό πλουραλισμό. Ο ερευνητής εξηγεί αυτό το εύρημα επικαλούμενος την πρόσβαση των χρηστών μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα σε νέες ιδέες και πεποιθήσεις και σε ένα αυξανόμενο πλήθος θρησκευτικών επιλογών που όμως δεν υποχρεώνει τα άτομα να επιλέξουν την αποκλειστικότητα, τον πλουραλισμό ή την κοσμικότητα αλλά αντίθετα

επιτρέπει τον συγκρητισμό, την ανάμειξη και συγχώνευση δηλαδή διαφορετικών ή ανόμοιων πεποιθήσεων (McClure, 2016).

Μια άλλη ποιοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Γκάνα το 2016 επεδίωξε να διερευνήσει την χρήση του Facebook από κάποιους Πεντηκοστιανούς Πάστορες της Γκάνας. Για την διεξαγωγή της έρευνας εφαρμόστηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου και μελετήθηκαν οι αναρτήσεις των Παστόρων στις σελίδες τους στο Facebook ως μελέτη περίπτωσης, με σκοπό να εξεταστεί ο τρόπος χρήσης του κοινωνικού δικτύου ως προς το ιεραποστολικό του αποτέλεσμα. Από στατιστικά στοιχεία για την χρήση του Facebook προκύπτει ότι το Facebook είναι η πρώτη σε προτίμηση πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης στην Γκάνα και ότι η σελίδα του πάστορα Mensa Otabil ήταν η πιο αναπτυσσόμενη σελίδα στην Γκάνα με περίπου 28607 επισκέπτες μηνιαίως. Φαίνεται πως το δίκτυο του Facebook πρόσφερε μια εναλλακτική οδό για τους πάστορες να επικοινωνήσουν το μήνυμα του ευαγγελίου και να ξεπεράσουν τα γεωγραφικά εμπόδια κηρύττοντας σε μεγάλο αριθμό ατόμων που μέχρι πρότινος ήταν αδύνατο να απευθυνθούν. Η χρήση του Facebook επιδιώκεται από τους πάστορες για ιεραποστολικούς σκοπούς και η διάδοση του ευαγγελίου φαίνεται να επιτυγχάνεται πιο γρήγορα μέσω της τεχνολογίας. Το κοινωνικό δίκτυο του Facebook φαίνεται να προσφέρει έναν νέο, ευέλικτο τρόπο διακήρυξης και θρησκευτικότητας ξεφεύγοντας από τους παραδοσιακούς τρόπους. Αναφέρεται ωστόσο ότι δεν πρέπει να παραγκωνίζεται ο κίνδυνος που ενέχουν τα κοινωνικά δίκτυα για ατομική και ωφελμιστική χρήση με σκοπό την διαστρέβλωση των θρησκευτικών διδασκαλιών και την χειραγώγηση χρηστών που χρησιμοποιούν το Facebook ως μέσο θρησκευτικής ενημέρωσης (White, Tella & Amprofo, 2016) .

Σε άλλη ποιοτική έρευνα που έγινε το 2018 εξετάστηκαν 50 σελίδες του Facebook κατά του Ισλάμ στην αγγλική γλώσσα προερχόμενες από διάφορες χώρες (ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο, Καναδάς, Αυστραλία, Γερμανία, Δανία). Σκοπός της έρευνας ήταν να εξετάσει την εκπροσώπηση του Ισλάμ και των μουσουλμάνων στο κοινωνικό δίκτυο του Facebook. Οι σελίδες επιλέχθηκαν με την τεχνική της σκόπιμης δειγματοληψίας και πληρούνταν συγκεκριμένα κριτήρια για τις σελίδες όπως οι πολλές αναρτήσεις, τα πολλά likes και οι πολλοί ακόλουθοι. Από κάθε σελίδα επιλέχθηκαν οι 10 αναρτήσεις με τις περισσότερες αλληλεπιδράσεις εντός συγκεκριμένου χρονικού πλαισίου. Συνολικά εξετάστηκαν 500 δημοσιεύσεις του Facebook με την μέθοδο της ανάλυσης λόγου. Πέντε κατηγορίες διαμορφώθηκαν από την ανάλυση των δημοσιεύσεων και αυτές είναι α) οι Μουσουλμάνοι αποτελούν απειλή για την ειρήνη και την κανονικότητα, β) οι Μουσουλμάνοι αποτελούν

απειλή για την δημόσια ασφάλεια, γ) οι Μουσουλμάνοι αποτελούν απειλή για τον πολιτισμό και τον τρόπο ζωής, δ) οι Μουσουλμάνοι αποτελούν απειλή για την ιδεολογία και τις άλλες θρησκείες και ε) οι Μουσουλμάνοι αποτελούν απειλή για τις κυρίαρχες δυνάμεις. Η έρευνα διαπίστωσε ότι το Ισλάμ παρουσιάζεται με αρνητικό τρόπο από τους χρήστες του δικτύου και ότι η πλατφόρμα επηρεάζει τις αντιλήψεις και τις στάσεις των χρηστών ως προς τους μουσουλμάνους και την θρησκεία του Ισλάμ σχετικά με θέματα όπως οι τζιχαντιστές, η ένδυση, τα τζαμιά, η τρομοκρατία κ.α. (Ittefaq & Ahmad, 2018).

Άλλη έρευνα διεξήχθη το 2017 και επιχείρησε να αποκαλύψει τα κίνητρα των χριστιανών ορθόδοξων που κάνουν χρήση του Facebook. Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν στην εν λόγω έρευνα ήταν δύο. Πρώτον, ποια είναι τα κύρια κίνητρα για την χρήση του Facebook για θρησκευτικούς σκοπούς και δεύτερον, εάν η συχνότητα ενασχόλησης με θρησκευτικές πληροφορίες, η ένταση θρησκευτικής χρήσης της πλατφόρμας, ο βαθμός θρησκευτικότητας κάποιου και άλλα δημογραφικά στοιχεία προβλέπουν την χρήση του Facebook για θρησκευτικούς σκοπούς. Για την διεξαγωγή της έρευνας ένα δείγμα 335 χριστιανών συλλέχθηκε μέσα από διαφημίσεις που παρακολουθούσαν στο Facebook και συμπλήρωσαν διαδικτυακά ερωτηματολόγια 53 ερωτήσεων με απαντήσεις 7βάθμιας κλίμακας Likert. Η ανάλυση των δεδομένων επέστρεψε τα ακόλουθα αποτελέσματα. Οι χρήστες του διαδικτύου ερευνούν θρησκευτικού περιεχομένου σελίδες με συχνότερα κίνητρα την διακονία, την πνευματική καθοδήγηση, την θρησκευτική ενημέρωση και την ψυχαγωγία. Επίσης, η συχνότητα και η ένταση της χρήσης, όπως και ο βαθμός θρησκευτικότητας φαίνεται τελικά να προβλέπει την αναζήτηση θρησκευτικών πληροφοριών (Brubaker & Haigh, 2017).

Σε μια άλλη ποσοτική έρευνα, που επιχείρησε μέσω ερωτηματολογίων να καταγράψει τον τρόπο με τον οποίο οι χριστιανικές εκκλησίες της Νορβηγίας χρησιμοποιούν το Facebook, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι εκκλησίες χρησιμοποιούν το συγκεκριμένο μέσο κοινωνικής δικτύωσης κυρίως για να καλέσουν τους πιστούς σε τελετουργίες και τυπικά εκκλησιαστικά δρώμενα και να μεταδίδουν θρησκευτικό περιεχόμενο χωρίς να επιδιώκουν διάλογο. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2021 και εξέτασε τρία ερευνητικά ερωτήματα: α) Πόσο συχνά αναρτούν δημοσιεύσεις οι εκκλησίες της Νορβηγίας και σε ποιο κοινό απευθύνονται, β) Πώς επικοινωνούν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και σε ποιο βαθμό συμμετέχουν σε διάλογο στο Facebook και γ) Ποιος θεωρούν οι θρησκευτικοί ηγέτες ότι είναι ο πρωταρχικός σκοπός της δραστηριότητας τους στα κοινωνικά δίκτυα; Το Facebook φαίνεται από τα ευρήματα να αποτελεί διαδεδομένο μέσο κοινωνικής δικτύωσης που χρησιμοποιείται από τις εκκλησίες για

να απευθυνθεί κυρίως στους ενορίτες και να μεταδώσουν πληροφορίες ή να διαφημίσουν θρησκευτικά γεγονότα (Hodol, 2021).

Έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2017 επιχείρησε να εξετάσει πώς διαμορφώνεται στο κοινωνικό δίκτυο του Facebook η εικόνα των χρηστών σχετικά με τον ρόλο ενός θρησκευτικού ηγέτη. Μετά από ένα περιστατικό που συνέβη το 2013 μια σερβιτόρα έχασε την θέση εργασίας της εξαιτίας ενός πάστορα, ο οποίος επισκέφθηκε το κατάστημα που εργαζόταν η κοπέλα και αρνήθηκε να πληρώσει το φιλοδώρημα που προβλεπόταν για το προσωπικό, επικαλούμενος τον Θεό. Η κοπέλα απολύθηκε και το γεγονός αυτό πήρε έκταση στα κοινωνικά δίκτυα με τους χρήστες να εκφράζουν την γνώμη τους σχολιάζοντας τις σχετικές αναρτήσεις του Facebook. Η συγκεκριμένη έρευνα θέλησε να διερευνήσει τα πλαίσια και τα θέματα που έθεσαν οι χρήστες του δικτύου για να αποδώσουν νόημα στο περιστατικό, να επιρρίψουν ευθύνες και να καθορίσουν τον ρόλο ενός πάστορα στην καθημερινή ζωή. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου των σχολίων που έγιναν στις αναρτήσεις του Facebook σχετικά με το συμβάν αυτό. Η ανάλυση των σχολίων έδειξε μόνο ένα θετικό συναίσθημα των χρηστών, την συμπάθεια/συμπόνια που εξέφραζαν για την σερβιτόρα. Το συναίσθημα όμως που κυριαρχούσε στα σχόλια ήταν ο θυμός/αηδία των χρηστών προς το πρόσωπο του εργοδότη που απέλυσε την υπάλληλο αλλά και προς το πρόσωπο του πάστορα, ο οποίος προκάλεσε όλο αυτό το δυσάρεστο επεισόδιο. Σκληρά λόγια χρησιμοποιήθηκαν για τον πάστορα, για την τιμωρητική του συμπεριφορά και για την μη χριστιανική στάση του, καθώς επίσης για το πόσο απείχε ο τρόπος του από την αναμενόμενη συμπεριφορά ενός προσώπου της εκκλησίας. Οι χρήστες θέλησαν να καταδικαστεί η πράξη του και επεδίωξαν να δημοσιευθεί το γεγονός και να ταπεινωθεί ο πάστορας. Η έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι χρήστες αντέδρασαν τόσο έντονα σε μια πράξη όχι τόσο επιλήψιμη ή εγκληματική γιατί οι πιστοί περιμένουν από τους θρησκευτικούς ηγέτες να ακολουθούν ένα ηθικό πρότυπο συμπεριφοράς και να μην εμπλέκονται σε συγκρούσεις και ασυμβίβαστες συμπεριφορές. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης προσφέρουν διαφορετικούς μηχανισμούς επικοινωνίας, προτάσσονται πλέον έναντι των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης και ανοίγουν έδαφος για διάλογο, εξομολογήσεις και έκφραση συναισθημάτων (Coman & Coman, 2017).

Το 2016 πραγματοποιήθηκε μια ακόμη έρευνα σχετικά με το Facebook. Σε μια μελέτη περίπτωσης, με την μέθοδο της ψηφιακής εθνογραφίας εξετάστηκε η σελίδα του Facebook μιας προφητικής χριστιανικής εκκλησίας στην Μποτσουάνα, η «Gospel of God's Grace» και διερευνήθηκε α) Με ποιους τρόπους μια θρησκευτική σελίδα του Facebook μπορεί να

επαναδιαμορφώσει μια πλατφόρμα για θρησκευτική πρακτική, β) Σε ποιο βαθμό η χρήση γλωσσικών στρατηγικών διαμορφώνει θρησκευτικό λόγο σε αναρτήσεις του Facebook και γ) Πώς μια θρησκευτική σελίδα του Facebook προσφέρει χώρο για την διαλεκτική ερμηνεία της θρησκευτικής εξουσίας, την διαπραγμάτευση της θρησκευτικής ταυτότητας και την ανάπτυξη κοινωνικού και θρησκευτικού οράματος; Από τα δεδομένα που αναλύθηκαν προέκυψαν οι ακόλουθες τέσσερις κατηγορίες: η αναδιαμόρφωση της θρησκευτικής εξουσίας, η κατασκευή και διαπραγμάτευση θρησκευτικής ταυτότητας, η δημιουργία εικονικής θρησκευτικής κοινότητας και η προσάρτηση θρησκευτικού προϊόντος. Τα αποτελέσματα της έρευνας καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι δημοσιεύσεις, τα σχόλια και οι κριτικές στη σελίδα του Facebook διευκολύνουν την τεχνολογική ανάπτυξη λόγου, μέσω του οποίου κάποιες γλωσσικές στρατηγικές επηρεάζουν την θρησκευτική πρακτική, τις αλληλεπιδράσεις των μελών και το όραμα των πιστών. Φαίνεται ότι η τεχνολογική ανάπτυξη λόγου συμβάλλει θετικά στην ενίσχυση και των τεσσάρων κατηγοριών που προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων (Faimau & Behrens, 2016).

Μια επιπλέον ποιοτική έρευνα διεξήχθη το 2021 με σκοπό να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζουν τις συνθήκες θρησκευτικής επικοινωνίας, πώς δηλαδή η αλληλεπίδραση των χρηστών στο Facebook οδηγεί σε νέο επικοινωνιακό μοτίβο που επαναδιαμορφώνει την παραδοσιακή θρησκευτική πρακτική. Για την διερεύνηση του θέματος αυτού αναλύθηκαν δεδομένα από την σελίδα του Facebook της εκκλησίας της Σουηδίας και ως μεθοδολογία χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση περιεχομένου μέσα από την συγκεκριμένη ποιοτική επαγωγική μελέτη περίπτωσης. Για την συλλογή των δεδομένων εφαρμόστηκε μια αυτοματοποιημένη προσέγγιση με την βοήθεια του εργαλείου Netvizz, το οποίο αρχειοθέτησε την δραστηριότητα της σελίδας στο Facebook. Μελετήθηκαν 304 αναρτήσεις, οι οποίες επέστρεψαν 17.355 σχόλια. Οι αναρτήσεις κατηγοριοποιήθηκαν καταλήγοντας σε 240 δημοσιεύσεις που συμπεριλήφθησαν στην κωδικοποίηση. Από την κωδικοποίηση προέκυψαν οι εξής κατηγορίες: Θεολογικές συζητήσεις, οικοδόμηση κοινότητας, μαρτυρίες και τελετουργίες. Τα ευρήματα καταλήγουν ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης προωθούν την ανοιχτή χρήση περιεχομένου, καταρρίπτουν τις ιεραρχίες και παρέχουν την δυνατότητα επιβίωσης αλλά και αναδιαμόρφωσης του συστήματος της θρησκείας στις σύγχρονες απαιτήσεις μέσα από την συμμετοχική παρουσία της θρησκευτικής κοινότητας (Ahman & Thoren, 2021).

Έχοντας παρουσιάσει τις ανωτέρω έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί για να διερευνηθούν διαφορετικές όψεις της θρησκείας σε σχέση με το κοινωνικό δίκτυο του Facebook, εύκολα

γίνεται αντιληπτό ότι το πεδίο διερεύνησης είναι ευρύ και ανεξάντλητο. Οι θρησκευτικές πρακτικές και τα θρησκευτικά ζητήματα που μπορούν να μελετηθούν είναι απεριόριστα και κάθε ερευνητής εστιάζει σε διαφορετικό αντικείμενο μελέτης σύμφωνα με την δική του ερευνητική ματιά. Παρότι η επιστημονική κοινότητα έχει επιδείξει ενδιαφέρον για την παρουσία της θρησκείας στα ψηφιακά μέσα, δεν φαίνεται να έχει δώσει ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα της επικοινωνίας και της αλληλεπίδρασης μιας θρησκευτικής κοινότητας μέσα από το κοινωνικό δίκτυο του Facebook. Συγκεκριμένα, για την επικοινωνία των ελλήνων ορθόδοξων χριστιανών μέσα από το Facebook δεν βρέθηκε αντίστοιχη έρευνα στην ελληνική αλλά και στην διεθνή βιβλιογραφία. Με το κενό αυτό θα επιχειρήσει να ασχοληθεί η παρούσα έρευνα και να μελετήσει την επικοινωνία των μελών της ελληνικής ορθόδοξης χριστιανικής κοινότητας μέσα από την πλατφόρμα του Facebook.

Ολοκληρώνοντας την βιβλιογραφική ανασκόπηση, στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα ερευνητικά ερωτήματα της συγκεκριμένης έρευνας και εν συνεχεία θα ακολουθήσει ο σχεδιασμός της έρευνας.

3. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Όπως αναλύθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, ο ψηφιακός πολιτισμός του 21^{ου} αιώνα επέφερε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο επικοινωνίας των ανθρώπων και στάθηκε ικανός να διαμορφώσει μια συνολική σύγχρονη κουλτούρα σχετικά με την παρουσία τους στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης. Η παρουσία του χρήστη σε αυτά τα ψηφιακά περιβάλλοντα, η διασύνδεση, εκτείνεται σε μια μορφή επικοινωνίας, η οποία επηρεάζει όχι μόνο τον τρόπο αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων, δηλαδή την διαπροσωπική επικοινωνία, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο έρχονται σε επαφή μέλη ομάδων, τα οποία συσπειρώνονται γύρω από ένα συγκεκριμένο κοινό ενδιαφέρον.

Ωστόσο, τα εργαλεία των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης και συγκεκριμένα του Facebook υποδεικνύουν ένα συγκεκριμένο τρόπο αλληλεπίδρασης μέσα από αναρτήσεις, κουμπιά αντίδρασης και σχολιασμών, ο οποίος περιορίζει σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο την έκφραση και την διάδραση των χρηστών.

Οι θρησκευτικοί κώδικες επικοινωνίας μεταξύ των πιστών, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, αποτελούν μία κρίσιμη συνιστώσα της συνοχής της ομάδας και ταυτόχρονα συνιστούν ένα μέσο επιβίωσης των θρησκευτικών παραδόσεων και διδαχών που αναπαράγονται μέσω της προφορικής αφήγησης. Οι εξελίξεις στην τεχνολογία της επικοινωνίας, παρά το γεγονός ότι δεν συνάδουν με τις παραδοσιακές μορφές επαφής και επικοινωνίας των πιστών, εντούτοις αποτελούν μέρος του πολιτισμού και της σύγχρονης κουλτούρας, παράγοντες οι οποίοι διαχρονικά φαίνεται να επηρεάζουν την θρησκευτική έκφραση, αφήνοντας ατόφιο τον άκαμπτο πυρήνα της θρησκείας και του δόγματος κάθε μίας από αυτές.

Η εν λόγω έρευνα εκκινώντας από την υπόθεση ότι το Facebook, ως το επικρατέστερο μέσο επικοινωνίας της ψηφιακής κουλτούρας του 21^{ου} αιώνα αποτελεί ένα σημαντικό μέσο επικοινωνίας των πιστών της Ορθοδοξίας, επιχειρεί να φωτίσει πτυχές της επικοινωνίας αυτής και να αναδείξει μια σύγχρονη θεώρηση του πλαισίου της, όπως επαναδιαμορφώνεται μέσα από την σύγχρονη ψηφιακή κουλτούρα.

Πιο συγκεκριμένα, επιχειρεί να απαντήσει σε συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα, όπως : α) Τι είδους αναρτήσεις συσπειρώνουν τους πιστούς μέσα σε σελίδες του Facebook με θρησκευτικό περιεχόμενο; β) Με ποιο τρόπο αλληλεπιδρούν οι χρήστες στις αναρτήσεις αυτές και ποιες είναι οι προτιμήσεις τους; γ) Μεταφέρονται τα στοιχεία της χριστιανικής

παράδοσης στο ψηφιακό περιβάλλον και πώς επηρεάζονται από την σύγχρονη ψηφιακή κουλτούρα;

Όσον αφορά στο πρώτο ερώτημα για το είδος των αναρτήσεων που συσπειρώνουν τους πιστούς μέσα σε σελίδες του Facebook με θρησκευτικό περιεχόμενο, τα δεδομένα πρόκειται να συλλεχθούν μέσα από την παρατήρηση, καταγραφή και κατηγοριοποίηση των αναρτήσεων, ανάλογα με το είδος των δημοσιεύσεων ανάμεσα στο χρονικό διάστημα από 15 Σεπτεμβρίου έως 15 Νοεμβρίου 2022. Από το σύνολο των δεδομένων θα αναδειχθούν οι συγκεκριμένες κατηγορίες στις οποίες εμπίπτουν οι αναρτήσεις αυτές. Από τις αναρτήσεις αυτές, στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα δεν θα αποκλειστεί καμία και θα κατηγοριοποιηθούν στο σύνολο τους προκειμένου να αναδειχτεί το σύνολο των θεματικών που απασχολούν τους πιστούς.

Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα και τον τρόπο που αλληλεπιδρούν οι χρήστες στις αναρτήσεις αυτές, πώς δηλαδή εκφράζουν τις προτιμήσεις τους, καθώς επίσης αν χρησιμοποιούν μόνο τα κουμπιά αλληλεπίδρασης που παρέχονται ή εκτείνονται επιπλέον σε σχολιασμούς και εμπλέκονται σε συζητήσεις, θα εξεταστούν όλες οι αλληλεπιδράσεις μέσω των κουμπιών του Facebook για κάθε ανάρτηση ξεχωριστά, καθώς επίσης θα αξιολογηθούν ποιοτικά, τα σχόλια κάτω από κάθε μία από αυτές. Οι αναρτήσεις υπό εξέταση υπόκεινται αποκλειστικά και μόνο στο κριτήριο της χρονικής προέλευσης τους, δηλαδή ανάμεσα στο διάστημα από 15 Σεπτεμβρίου έως 15 Νοεμβρίου του 2022. Από τις μετρήσεις αυτές θα ερμηνευτεί κατά προσέγγιση ο συσχετισμός αλληλεπίδρασης με τις αναρτήσεις, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν οι χρήστες αρκούνται στα εργαλεία του Facebook για να δηλώσουν την προτίμηση τους ή εκτείνουν την επικοινωνία τους σε επιπλέον σχολιασμούς.

Ολοκληρώνοντας, στο τρίτο ερώτημα για την μεταφορά των στοιχείων της χριστιανικής παράδοσης στο ψηφιακό περιβάλλον και πώς επηρεάζονται από την σύγχρονη ψηφιακή κουλτούρα, αναζητούνται ανάμεσα στις αναρτήσεις και στα σχόλια, στοιχεία της εκκλησιαστικής παράδοσης που φαίνεται να μεταφέρονται αυτούσια από την offline θρησκεία ή υπόκεινται σε νεωτερισμούς. Μέσα από τα ποιοτικά αυτά δεδομένα αναμένεται να φωτιστούν τα στοιχεία της θρησκευτικής παράδοσης που φαίνονται πιο σημαντικά για τους πιστούς να αναπαράγουν με παραδοσιακό τρόπο, καθώς επίσης νέους τρόπους θρησκευτικής έκφρασης μέσα στο Facebook.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί αναλύεται η μεθοδολογία της έρευνας, καθώς επίσης ο ερευνητικός σχεδιασμός, οι περιορισμοί και η καινοτομία της έρευνας.

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

4.1 Ερευνητική Μέθοδος

Προκειμένου να ερμηνευτούν τα δεδομένα που θα εξαχθούν μέσα από τις σελίδες του Facebook και να απαντηθούν τα ερωτήματα της έρευνας, όπως αυτά διατυπώθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, η Ανάλυση Περιεχομένου κρίθηκε η πιο κατάλληλη μέθοδος.

Παραθέτοντας τον ορισμό του Kreppendorf, η Ανάλυση Περιεχομένου συνιστά μια ερευνητική μέθοδο, η οποία δύναται να ερμηνεύσει με εγκυρότητα δεδομένα που έχουν εξαχθεί από κείμενο ή άλλο αντίστοιχο υλικό, το οποίο εμπεριέχει επικοινωνιακό νόημα. Μέσα από ένα κείμενο επικοινωνιακού χαρακτήρα, ο ερευνητής καλείται να αναγνωρίσει συστηματικά και αντικειμενικά τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του (Kreppendorf, 2018, σ. 24).

Η μέθοδος αυτή αποτελεί μια ερευνητική τεχνική με σαφή και συστηματοποιημένο τρόπο συλλογής δεδομένων. Κατά την εφαρμογή της ακολουθείται μια προκαθορισμένη διαδικασία δόμησης των δεδομένων, μέσω της οποίας στόχος είναι η προβολή των μηνυμάτων που «κρύβουν» οι λέξεις- έννοιες που εξετάζονται. Κατά βάση πρόκειται για μια ποιοτική μέθοδο ανάλυσης, στην οποία ποσοτικοποιούνται τα δεδομένα της έρευνας. Η μέθοδος ξεκινά με την συστηματική διερεύνηση του υλικού που μελετάται, την διαμόρφωση εννοιολογικών κατηγοριών και στην συνέχεια ακολουθεί η κωδικοποίηση των δεδομένων. Στο επόμενο στάδιο, τα στοιχεία ποσοτικοποιούνται προκειμένου να είναι δυνατή η στατιστική τους ανάλυση, η οποία με την σειρά της μας οδηγεί στην εξαγωγή και την διατύπωση των συμπερασμάτων. Σαν μεθοδολογία εφαρμόζεται κυρίως στις θεωρητικές και κοινωνικές επιστήμες με την μορφή δύο τύπων: α) Ως εννοιολογική ανάλυση, κατά την οποία μελετάται η ύπαρξη και η συχνότητα συγκεκριμένων εννοιών μέσα στο εξεταζόμενο κείμενο και β) Ως σχεσιακή ανάλυση, κατά την οποία η σχέση εννοιών και κειμένου τίθεται υπό διερεύνηση.

Η Ανάλυση Περιεχομένου προσφέρει στον ερευνητή πλεονεκτήματα όπως η δυνατότητα μελέτης του περιεχομένου των μηνυμάτων, το χαμηλό κόστος διεξαγωγής και επανάληψης, η καταλληλότητα της και σε μεγάλο όγκο δεδομένων, καθώς επίσης και ο συνδυασμός ποιοτικού και ποσοτικού χαρακτήρα (Κυριαζή, 2009).

Το Facebook, ως ένα κατ' εξοχήν μέσο επικοινωνίας, καταγράφει τόσο την αλληλεπίδραση των χρηστών μέσα από τα εργαλεία που παρέχει και τις αναρτήσεις τους, όσο και τα σχόλια τους, τα οποία συνιστούν επικοινωνία. Ως εκ τούτου, η Ανάλυση Περιεχομένου καθίσταται η πιο κατάλληλη μέθοδος προκειμένου να ερμηνευτούν τα δεδομένα που θα εξαχθούν από την εμπειρική παρατήρηση, την καταγραφή και την κατηγοριοποίηση.

Όπως προαναφέρθηκε, η ανάλυση περιεχομένου ως ερευνητική μέθοδος παρέχει την δυνατότητα να ερμηνευτούν δεδομένα με μεικτό τρόπο, δηλαδή τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Σχετικά με την ποσοτική ανάλυση, η υπό εξέταση έννοια ποσοτικοποιείται και επαληθεύεται η παρουσία της. Όσον αφορά στην ποιοτική προσέγγιση των δεδομένων, η Ανάλυση Περιεχομένου εξετάζει το σχεσιακό υπόβαθρο των λέξεων που εντοπίζονται μέσα σε ένα κείμενο ή γραπτό μήνυμα ή την καταγραφή της επικοινωνίας (Πορφυριάδης, 2009).

Η παρούσα έρευνα αξιολογεί τόσο την ποσοτική, όσο και την ποιοτική προσέγγιση της Ανάλυσης Περιεχομένου. Πιο συγκεκριμένα, καταγράφονται το πλήθος των αναρτήσεων ανάμεσα στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα μεταξύ της 15^{ης} Σεπτεμβρίου και της 15^{ης} Νοεμβρίου 2022, το πλήθος των αλληλεπιδράσεων και των σχολίων κάτω από τις συγκεκριμένες αναρτήσεις. Αναλύεται η ποσοτική σχέση αλληλεπιδράσεων με τις δημοσιεύσεις, καθώς επίσης πραγματοποιείται ποιοτική αξιολόγηση των περιεχομένων των σχολίων.

Για την σαφέστερη θεωρητική πλαισίωση της έρευνας, οι λειτουργικοί ορισμοί για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων παρατίθενται ως εξής:

Θρησκευτική επικοινωνία: Συνομολογία της πίστης μέσα από την αποδοχή κανόνων που επιβεβαιώνουν την κοινή θρησκευτική ταυτότητα και την κοινή νοηματοδότηση των θρησκευτικών συμβόλων.

Αλληλεπίδραση στο Facebook: Η εκδήλωση της προτίμησης μέσα από τα «like» και τον σχολιασμό κάτω από συγκεκριμένες αναρτήσεις.

Θρησκευτικά σύμβολα: Η θρησκευτικού περιεχομένου νοηματοδότηση σε αντικείμενα που επέχουν ξεχωριστή θέση στην βάση της πίστεως και στην θρησκευτική πρακτική.

4.2 Προσδιορισμός Πληθυσμού και Δείγμα της Έρευνας

Σχετικά με τον προσδιορισμό του πληθυσμού της παρούσας έρευνας εξετάζονται οι αναρτήσεις και η αλληλεπίδραση των χρηστών των συγκεκριμένων σελίδων, όπως αυτές αναφέρονται αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο. Ωστόσο, το προφίλ των χρηστών είναι ιδιωτικό και η αδυναμία καταγραφής των δημογραφικών στοιχείων τους συνιστά έναν από τους περιορισμούς της έρευνας, καθώς προσκρούει στην ηθική της έρευνας περί μη ενημέρωσης των συμμετεχόντων.

Ως εκ τούτου, το υπό εξέταση δείγμα αποτελούν οι δημοσιεύσεις σελίδων θρησκευτικού περιεχομένου, ανάμεσα στο χρονικό διάστημα μεταξύ 15 Σεπτεμβρίου και 15 Νοεμβρίου του 2022, οι αλληλεπιδράσεις των ανώνυμων χρηστών και τα σχόλια τους κάτω από κάθε ανάρτηση.

Η επιλογή των σελίδων που θα συμπεριληφθούν στην παρούσα έρευνα, θα συντελεστεί μέσω της απλής τυχαίας δειγματοληψίας, σύμφωνα με την οποία κάθε σελίδα του Facebook, θρησκευτικού περιεχομένου ώστε να συνάδει με τον σκοπό της έρευνας, έχει ίσες πιθανότητες να επιλεγεί. Για την εύρεση των θρησκευτικών σελίδων χρησιμοποιήθηκαν λέξεις-κλειδιά κατά την αναζήτηση στο δίκτυο του Facebook, όπως «ορθοδοξία», «Χριστός», «Παναγία», «Άγιοι», «εκκλησία», «χριστιανοί».

Ωστόσο, προκειμένου να περιοριστεί ο κίνδυνος δειγματοληπτικού σφάλματος που θα διακυβεύσει την εγκυρότητα των εξαχθέντων συμπερασμάτων σε περίπτωση που το επιλεγμένο δείγμα δεν είναι αντιπροσωπευτικό, τίθενται επιμέρους κριτήρια επιλεξιμότητας (Berndt, 2020).

Ως πρώτο κριτήριο επιλεξιμότητας του δείγματος τέθηκε η ανεύρεση χριστιανικών ορθόδοξων κοινοτήτων που διατηρούν σελίδα στο Facebook και είναι ελληνικές. Ωστόσο, η αναζήτηση αυτή επέστρεψε ένα μεγάλο πλήθος σελίδων από τις οποίες κάποιες είχαν αραιές δημοσιεύσεις με λίγες αλληλεπιδράσεις χρηστών. Ως εκ τούτου, προκειμένου να διασφαλιστεί η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος χρειάστηκε να τεθούν επιπλέον κριτήρια στην δεύτερη φάση της επιλογής.

Πιο συγκεκριμένα, η τελική επιλογή των σελίδων που θα αποτελέσουν το δείγμα θα συντελεστεί με κριτήριο το πλήθος των ακολούθων της κάθε σελίδας, το οποίο ορίζεται κατ' ελάχιστον στους 30.000 ακόλουθους ανά σελίδα. Επιπρόσθετα, η σελίδα θα πρέπει να είναι

δημόσια, δηλαδή προσβάσιμη προς διερεύνηση χωρίς ο χρήστης να υποχρεούται να δηλωθεί ως μέλος της ομάδας ή να αποστείλει μήνυμα προς τον διαχειριστή. Θέτοντας το συγκεκριμένο κριτήριο διασφαλίζεται ότι τα συμπεράσματα σχετικά με την αλληλεπίδραση των χρηστών είναι αβίαστα, καθώς οι χρήστες δεν υιοθετούν συγκεκριμένους επικοινωνιακούς κανόνες, οι οποίοι έχουν τυχόν τεθεί από τους διαχειριστές της σελίδας και θα μπορούσαν να παρεμποδίσουν ή να οριοθετήσουν την απρόσκοπτη αλληλεπίδραση των ανθρώπων που τις παρακολουθούν.

Ως εκ τούτου, αποκλείστηκαν σελίδες οι οποίες αναπαριστούν ειδησεογραφικά μέσα ενημέρωσης, καθώς παραπέμπουν σε προώθηση πωλήσεων των εφημερίδων και περιοδικών. Επιπλέον, αποκλείστηκαν σελίδες στις οποίες ο χρήστης δεν έχει την δυνατότητα ανάρτησης δημοσιεύσεων, προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι οι σελίδες που θα αποτελέσουν το δείγμα της έρευνας επιτρέπουν την αλληλεπίδραση και επικοινωνία των χρηστών σε όλο το εύρος χωρίς περιορισμούς.

Επιπρόσθετα, αποκλείστηκαν σελίδες εκκλησιαστικών οργανισμών οι οποίες περιορίζουν το εύρος των θεματικών σε αναρτήσεις που περιγράφουν την δράση τους και επιτελούν σκοπό παρουσίασης του οργανισμού. Επιπλέον, περιορίζουν την διαθεματική ενημέρωση και αλληλεπίδραση των χρηστών ώστε να κατηγοριοποιηθούν οι προτιμήσεις τους.

Τέλος, αποκλείστηκαν σελίδες το περιεχόμενο των οποίων δεν συνάδει με τον θρησκευτικό χαρακτήρα τους, όπως για παράδειγμα αναρτήσεις σελίδων που αφορούν κομματικά θέματα, ζητήματα lifestyle, προβολή διάσημων προσώπων, καλλιτεχνών, κοινωνικών εκδηλώσεων ψυχαγωγίας και οποιασδήποτε άλλης κατηγορίας που δεν εμπίπτει σε θρησκευτικό περιεχόμενο.

Κατόπιν της εφαρμογής των προαναφερθέντων κριτηρίων επιλεξιμότητας, το δείγμα της έρευνας περιορίστηκε σε δώδεκα σελίδες (12) του Facebook, οι οποίες: α) Αυτοπροσδιορίζονται ως χριστιανικές ορθόδοξες κοινότητες στην Ελλάδα, β) Απαγορεύουν την δημοσίευση διαφημίσεων και προώθηση προϊόντων, γ) Είναι δημόσιες και προσβάσιμες σε κάθε χρήστη προς διερεύνηση του περιεχομένου τους και δ) Επιτρέπουν στους χρήστες την ανάρτηση δημοσιεύσεων σχετικών με το περιεχόμενο της σελίδας.

Στο επόμενο κεφάλαιο παρατίθενται τα εργαλεία συλλογής των δεδομένων.

4.3 Εργαλεία Συλλογής Δεδομένων

Κατά την αναζήτηση στην διεθνή βιβλιογραφία δεν βρέθηκε αντίστοιχη έρευνα ποιοτικής ή ποσοτικής ερμηνείας των αλληλεπιδράσεων των πιστών σε σελίδες του Facebook, οι οποίες συνιστούν θρησκευτική κοινότητα και ειδικότερα Χριστιανών Ορθόδοξων που αποτελεί την βάση της παρούσας έρευνας.

Ως εκ τούτου, η συλλογή των δεδομένων στηρίζεται στην εμπειρική παρατήρηση, την καταμέτρηση των δεδομένων σε υπολογιστικό φύλλο του Excel και την κατηγοριοποίηση μέσω ανάλυσης περιεχομένου.

Πιο συγκεκριμένα, ελέγχθηκαν 2959 αναρτήσεις, οι οποίες πληρούσαν τις προϋποθέσεις όπως αυτές παρατέθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο και κατηγοριοποιήθηκαν ανά είδος, ενώ ταυτόχρονα σημειώθηκαν τα like στην σελίδα, καθώς επίσης και τα σχόλια των χρηστών σε κάθε μία από αυτές.

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα για το είδος των αναρτήσεων που συσπειρώνουν τους πιστούς μέσα σε σελίδες του Facebook με θρησκευτικό περιεχόμενο, τα δεδομένα κατηγοριοποιήθηκαν ανά σελίδα και είδος δημοσίευσης, καθώς δεν εμφάνισαν όλες οι σελίδες τις ίδιες ερμηνείες βάσης για κάθε κατηγορία. Τα αριθμητικά δεδομένα που προέκυψαν από την καταμέτρηση των αναρτήσεων καταχωρήθηκαν σε υπολογιστικό φύλλο excel και τα αποτελέσματα από το υπολογιστικό φύλλο μας επιτρέπουν να διερευνήσουμε ποιες είναι οι κατηγορίες που εμφανίζονται πιο συχνά στις θρησκευτικές σελίδες του Facebook που μελετώνται στην παρούσα έρευνα .

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρούν οι χρήστες στις αναρτήσεις αυτές, καταχωρήθηκαν στο υπολογιστικό φύλλο τα like κάθε ανάρτησης προκειμένου να διερευνηθεί κατά πόσο οι πιο συχνά εμφανιζόμενες κατηγορίες στις σελίδες του Facebook συνάδουν με τα πιο πολλά «like» των χρηστών, δηλαδή μελετάται εάν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ της συχνότητας εμφάνισης των κατηγοριών των αναρτήσεων και των προτιμήσεων των χρηστών σε αυτές. Επιπλέον διερευνάται με ποιοτική προσέγγιση ανάλυσης περιεχομένου το είδος των σχολίων και κατά πόσο εγείρονται συζητήσεις μέσα από αυτά μεταξύ των πιστών.

Αναφορικά με το τρίτο ερώτημα για τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται θρησκευτικά στοιχεία στις σελίδες του Facebook, αναλύονται ποιοτικά οι αναρτήσεις και το περιεχόμενο

των σχολίων των χρηστών προκειμένου να εντοπιστεί η θρησκευτική έκφραση και κατά πόσο αυτή εμμένει στα παραδοσιακά θρησκευτικά τυπικά ή έχει εμπλουτιστεί μέσα στο θρησκευτικό περιβάλλον. Ειδικότερα, η έκφραση των πιστών ερμηνεύεται ποιοτικά τόσο αναφορικά με την λεκτική, όσο και με την μη λεκτική επικοινωνία των πιστών μέσω των φωτογραφιών που συνοδεύουν τις αναρτήσεις.

Στο επόμενο κεφάλαιο περιγράφεται η διαδικασία της έρευνας, καθώς επίσης αναλύονται οι παράγοντες οι οποίοι υπήρξαν βοηθητικοί ή περιοριστικοί κατά την διεξαγωγή της.

4.4 Ερευνητική Διαδικασία

Στην πρώτη φάση της έρευνας ερευνήθηκαν σελίδες του Facebook με θρησκευτικό περιεχόμενο, οι οποίες παρουσίασαν ποικίλο περιεχόμενο. Εντοπίστηκαν σελίδες ειδησεογραφικού περιεχομένου, σελίδες οι οποίες αφορούσαν στην παρουσία θρησκευτικών οργανισμών, εκκλησιών, μοναστηριών, καθώς επίσης εντοπίστηκαν σελίδες ομογενών του εξωτερικού συσπειρωμένοι γύρω από την θρησκευτική τους ταυτότητα και ομάδες Χριστιανών Ορθόδοξων στην Ελλάδα.

Ωστόσο, η πολυδιάστατη φύση των αναρτήσεων, δεδομένης της διαφορετικότητας των σελίδων, θα μπορούσε να διακυβεύσει την εγκυρότητα της έρευνας καθώς οι προτιμήσεις σε τέτοιου είδους σελίδες, όπως αυτές που παρατέθηκαν ανωτέρω, είναι υποκειμενικές, λόγω τοπικιστικών προκαταλήψεων σε ότι αφορά εκκλησίες και μονές με γεωγραφικό προσδιορισμό στις σελίδες τους. Οι ειδησεογραφικές σελίδες, ενώ προσελκύουν μεγάλο πλήθος πιστών, εντούτοις αφορούν πιστούς οι οποίοι είτε είναι αναγνώστες σε όσες από αυτές τις σελίδες παρέπεμπαν σε έντυπο μέσο, είτε τις έχουν επιλέξει για την ενημέρωση τους, με αποτέλεσμα οι αλληλεπιδράσεις τους να προέρχονται ενδεχομένως από υποκειμενικά κίνητρα, τα οποία ως επακόλουθο θα καθιστούσαν τα δεδομένα μη έγκυρα, καθώς επίσης ανομοιογενή.

Έτσι, στην πρώτη φάση αυτή της έρευνας έγινε μια πρώτη διαλογή σε σελίδες του Facebook με περιγραφή στις πληροφορίες που παραπέμπουν σε θρησκευτική Κοινότητα. Ωστόσο, οι σελίδες που ανιχνεύτηκαν να πληρούν το κριτήριο αυτό δεν πληρούσαν το κριτήριο της δημόσιας εμφάνισης τους, δηλαδή, προκειμένου το περιεχόμενό τους να είναι ορατό έπρεπε να αποσταλεί μήνυμα στον διαχειριστή από τον χρήστη για να γίνει μέλος της ομάδας,

κατόπιν να εγκριθεί το αίτημα από τον διαχειριστή και εφόσον εγκριθεί να παραχωρηθεί η πρόσβαση.

Το πλήθος των σελίδων που ικανοποιούσαν τα κριτήρια αυτά καταγράφηκε με ανώτατο αριθμό τις πενήντα (50) σελίδες.

Σε ένα δεύτερο στάδιο της έρευνας, αξιολογήθηκε το πλήθος των ακόλουθων της κάθε σελίδας, το οποίο, ωστόσο παρουσίαζε μεγάλες αποκλίσεις. Από το σύνολο των πενήντα (50) σελίδων, είκοσι οκτώ (28) εμφανίζονταν με ακόλουθους κάτω των δέκα χιλιάδων (10.000), ενώ σε πέντε (5) ακόμα από αυτές εντοπίστηκαν πολιτικά μηνύματα, καθώς επίσης ρατσιστική ρητορική, οπότε και αποκλείστηκαν. Πέντε (5) ακόμη σελίδες αναγκαστικά αποκλείστηκαν από την έρευνα, καθώς το περιεχόμενο των δημοσιεύσεων τους δεν ήταν αντιπροσωπευτικό θρησκευτικού χαρακτήρα και σχετιζόταν με θέματα άλλου ενδιαφέροντος που δεν αφορούσαν τα ζητούμενα της παρούσας μελέτης. Έτσι, το δείγμα για την παρούσα έρευνα περιορίστηκε στις δώδεκα σελίδες (12) άνω των τριάντα χιλιάδων (30000) ακολούθων, γεγονός το οποίο καθιστά το δείγμα πιο αντιπροσωπευτικό.

Στο τρίτο στάδιο της έρευνας εντοπίστηκαν οι αναρτήσεις που εμφανίζονταν στο διάστημα μεταξύ 15^{ης} Σεπτεμβρίου και 15^{ης} Νοεμβρίου του 2022 και καταγράφηκαν στο υπολογιστικό φύλλο ανά σελίδα και ημερομηνία, ανάλογα με το είδος του περιεχομένου. Επιπλέον, καταγράφηκε το πλήθος των «like» και των σχολίων, ενώ ταυτόχρονα ελέγχθηκε το περιεχόμενο των σχολίων, προκειμένου να σημειωθούν παρατηρήσεις της ερευνήτριας αναφορικά με την έκφραση των πιστών, καθώς επίσης να διαπιστωθεί η ύπαρξη περαιτέρω στοιχείων που παραπέμπουν σε συζήτηση και επικοινωνία μεταξύ τους.

Το εγχείρημα αυτό αποδείχτηκε εξαιρετικά δύσκολο, καθώς το Facebook δεν παρέχει την δυνατότητα μετάβασης σε συγκεκριμένες ημερομηνίες καθιστώντας την ανεύρεση των συγκεκριμένων αναρτήσεων εξαιρετικά χρονοβόρα. Ως εκ τούτου, αναπροσαρμόστηκε η μέθοδος συλλογής των δεδομένων σε μια πιο εις βάθος και συνολική παρατήρηση και καταγραφή ανά σελίδα.

Στο τέταρτο και τελευταίο στάδιο της έρευνας καταρτίστηκαν οι πίνακες στο υπολογιστικό φύλλο του Excel ώστε να αποδώσουν απαντήσεις στα επιμέρους ερωτήματα. Τα συγκεντρωτικά δεδομένα διαχωρίστηκαν κατά είδος και σελίδα, καθώς επίσης διενεργήθηκαν τα επιμέρους αθροίσματα προκειμένου να ολοκληρωθούν τα γραφήματα, τα οποία παρουσιάζονται παρακάτω.

Ο τρόπος επεξεργασίας των δεδομένων αυτών παρατίθεται αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

4.5 Επεξεργασία Δεδομένων

Τα δεδομένα που ανέκυψαν κατά την διαδικασία της συλλογής αξιοποιήθηκαν και ερμηνεύτηκαν τόσο ποσοτικά, όσο και ποιοτικά. Όσον αφορά στην ποσοτική προσέγγιση των δεδομένων επιχειρήθηκε η περιγραφική στατιστική, χωρίς περαιτέρω στατιστική ανάλυση. Η πιο απλοποιημένη αυτή μορφή στατιστικής επικεντρώθηκε στην καταμέτρηση και την ποιοτική προσέγγιση των μεταβλητών, προκειμένου να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα με τον πιο άμεσο τρόπο. Οι μεταβλητές της παρούσας έρευνας περιορίστηκαν: α) Στις κατηγορίες αναρτήσεων, οι οποίες όπως προέκυψε από την ποιοτική τους ερμηνεία συνοψίζονται σε εννέα θεματικές, β) Στο σύνολο των «like» ανά κατηγορία, γ) Στο σύνολο των σχολίων ανά κατηγορία, δ) Στα θρησκευτικά σύμβολα και τις αναπαραστάσεις όπως μεταφέρονται μέσα στο ψηφιακό περιβάλλον, αυτούσια ή έχοντας υποστεί μεταβολές.

Ως προς το πρώτο ερώτημα για τις κατηγορίες αναρτήσεων που εμφανίζονται στις σελίδες υπό διερεύνηση, τα δεδομένα αθροίστηκαν κατά κατηγορία στο σύνολο των σελίδων προκειμένου να απαντηθεί ποιες κατηγορίες φαίνεται να εμφανίζονται πιο συχνά στο σύνολο τους. Από το άθροισμα αυτό προέκυψε η συχνότητα εμφάνισης αναρτήσεων, ωστόσο προκειμένου να απαντηθεί το πρώτο ερώτημα δεν συμπεριλήφθηκαν οι προτιμήσεις των χρηστών μέσω των «like» και των σχολίων τους, καθώς επίσης για να διερευνηθεί η ελεύθερη έκφραση των χρηστών σχετικά με τις δημοσιεύσεις που αναρτούν ανάλογα με τις ανάγκες τους.

Ως προς το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα σχετικά με τον τρόπο που αλληλεπιδρούν οι χρήστες δηλώνοντας τις προτιμήσεις τους, συμπεριλήφθησαν προς ανάλυση το σύνολο των «like» και των σχολίων ανά κατηγορία στο σύνολο των σελίδων. Στο σημείο αυτό, ο διαχωρισμός της συχνότητας εμφάνισης των επιμέρους κατηγοριών από τις προτιμήσεις των χρηστών διερευνήθηκε ξεχωριστά προκειμένου να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο οι επικρατέστερες κατηγορίες αναρτήσεων επιβραβεύονται επίσης με τα περισσότερα «like», δεδομένου ότι δεν θεωρείται αυτονόητο.

Ως προς το τρίτο ερευνητικό ερώτημα σε σχέση με τα παραδοσιακά θρησκευτικά στοιχεία που εμφανίζονται μέσα από τα σημειώματα των δημοσιεύσεων αξιολογήθηκαν και

ερμηνεύτηκαν ποιοτικά οι φωτογραφίες των αναρτήσεων καθώς επίσης και το περιεχόμενο των μηνυμάτων των σχολίων των χρηστών. Από την εμπειρική παρατήρηση προέκυψαν πολύτιμα δεδομένα, τα οποία αναλύονται εκτενώς και παρουσιάζονται στο επόμενο κεφάλαιο των αποτελεσμάτων.

5. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Οι δώδεκα (12) σελίδες του Facebook που συμπεριλήφθησαν ως δείγμα στην παρούσα έρευνα, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, προέκυψαν μετά από έλεγχο ώστε να πληρούν τα εξής κριτήρια επιλεξιμότητας: α) Να συνιστούν κοινότητα θρησκευτικού περιεχομένου και συγκεκριμένα ελλήνων Χριστιανών Ορθόδοξων, β) Να ακολουθούνται από τουλάχιστον τριάντα χιλιάδες ακολούθους (30000), γ) Να είναι δημόσιες, δηλαδή το περιεχόμενό τους να είναι ορατό στον κάθε χρήστη ανεξάρτητα αν είναι μέλος της κοινότητας και δ) Να είναι ενεργές και να επιτρέπουν την ελεύθερη ανάρτηση δημοσιεύσεων από τους χρήστες.

Από την περιγραφή των σελίδων εκ μέρους των διαχειριστών, οι σελίδες υπό διερεύνηση στο σύνολο τους χαρακτηρίζονται ως κοινότητες ή ομάδες, καθώς επίσης δηλώνουν ρητά ότι πραγματεύονται ζητήματα του Ορθόδοξου Χριστιανισμού. Καμία από αυτές δεν παραπέμπει σε κάποιο site, όπως ήταν αναμενόμενο δεδομένου ότι δεν έχουν κανένα εμπορικό σκοπό, ούτε αντιπροσωπεύουν κάποιο θρησκευτικό οργανισμό, ενώ μια μόνο σελίδα παραπέμπει σε blog Χριστιανικού Ορθόδοξου περιεχομένου, οπότε κρίθηκε ότι πληροί τα κριτήρια, ώστε να συμπεριληφθεί στο δείγμα.

Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθεται η λίστα των σελίδων, καθώς επίσης το πλήθος των ακόλουθων σε κάθε μία από αυτές.

Σελίδα	Ακόλουθοι	Είδος	Παραπομπή σε άλλο μέσο
Ορθοδοξία η δύναμη μας	210831	κοινότητα	
Αγαπώ τον Χριστό	212372	κοινότητα	
Ιησούς Χριστός η Ανάσταση και η Ζωή	111361	κοινότητα	
Φίλοι Αγίου Όρους	104400	κοινότητα	
Προσεύχεστε Αδιαλείπτως	130466	κοινότητα	douriosippos.blogspot.gr
Ιησούς Χριστός το φως του κόσμου	79754	κοινότητα	
Πατέρες της Εκκλησίας	47000	κοινότητα	
Παναγιά μου σ' αγαπώ	40934	κοινότητα	
Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Ταξιάρχης	48000	κοινότητα	
Άγιος Ιωάννης Ρώσος ο Ομολογητής	40958	κοινότητα	
Παναγία Μεγαλόχαρη Θαυματουργή της Τήνου	33810	κοινότητα	
Υπεραγία Θεοτόκε	196551	κοινότητα	

Πίνακας 5.1 Λίστα Σελίδων Δείγματος

Από τις παραπάνω σελίδες αντλήθηκαν 2959 αναρτήσεις στο χρονικό διάστημα μεταξύ 15^{ης} Σεπτεμβρίου και 15^{ης} Νοεμβρίου 2022 (πίνακας 5.2).

Σελίδες	Πλήθος Αναρτήσεων από 15/9/22 - 15/11/22
1. Ορθοδοξία η δύναμη μας	215
2. Αγαπώ τον Χριστό	263
3. Ιησούς Χριστός η Ανάσταση και η Ζωή	284
4. Φίλοι Αγίου Όρους	255
5. Προσεύχεστε Αδιαλείπτως	346
6. Ιησούς Χριστός το φως του κόσμου	207
7. Πατέρες της Εκκλησίας	235
8. Παναγιά μου σ' αγαπώ	204
9. Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Ταξιάρχης	17
10. Άγιος Ιωάννης Ρώσος ο Ομολογητής	386
11. Παναγία Μεγαλόχαρη Θαυματουργή της Τήνου	421
12. Υπεραγία Θεοτόκε	126
Σύνολο	2959

Πίνακας 5.2 Δημοσιεύσεις ανά σελίδα μεταξύ 15/9/22 και 15/11/22

5.1 Κατηγορίες Αναρτήσεων

Σε σχέση με το πρώτο ερευνητικό ερώτημα για το είδος των δημοσιεύσεων που εμφανίζονται στις σελίδες του Facebook σε κοινότητες Ορθόδοξου Χριστιανικού ενδιαφέροντος, τα δεδομένα ανέδειξαν εννέα κατηγορίες οι οποίες αναλύονται ως εξής:

Κωδικός 1 : Ιερά πρόσωπα

Οι αναρτήσεις αυτές σχετίζονται με πρόσωπα Αγίων της Ορθοδοξίας όσον αφορά στον εορτασμό τους, σε περιστατικά από τον βίο τους, καθώς επίσης σε θαύματα που έχουν συντελεστεί από τους ίδιους ή σε εκκλησίες τους. Οι δημοσιεύσεις συνοδεύονται από φωτογραφίες εκκλησιαστικών εικόνων των Αγίων. Σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση οι Άγιοι είναι προστάτες επαγγελματιών ή κατέχουν ιδιότητες για την ίαση ασθενειών, καθώς και για την προστασία διαφόρων μελών του σώματος. Άλλες αναρτήσεις σχετικά με τα πρόσωπα των Αγίων συνοδεύονται από προσευχές προς τον άγιο, συνήθως στην καθαρεύουσα, οι οποίες βρίσκονται αποτυπωμένες στα ιερά κείμενα της εκκλησίας και μεταφέρονται αυτούσιες. Μέσα από τις αναρτήσεις αυτές οι πιστοί ενημερώνονται για τον βίο των Αγίων και συνήθως αφορούν σε πρόσωπα τα οποία υπήρξαν αλλόθρησκοι και ενστερνίστηκαν την Ορθοδοξία, είτε μαρτύρησαν για την πίστη τους και ως εκ τούτου αγιοποιήθηκαν.

Κωδικός 2 : Τόποι Λατρείας

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει αναρτήσεις, οι οποίες αναφέρονται σε τόπους λατρείας ανά την Ελλάδα. Σε αυτές παρουσιάζονται εκκλησίες και μονές, συνήθως σε απομακρυσμένους τόπους, όπου εκθειάζεται η αρχιτεκτονική των κτισμάτων, καθώς επίσης και η φύση μέσα στην οποία εγείρονται.

Μέσα από τις δημοσιεύσεις αυτές οι πιστοί έχουν την δυνατότητα να περιηγηθούν με την βοήθεια της τεχνολογίας στα μέρη αυτά, ωστόσο, φαίνεται οι αναρτήσεις αυτές να εξυπηρετούν ένα διττό σκοπό. Από την μία πλευρά αναδύεται η θρησκευτικότητα των αναρτήσεων, καθώς οι εκκλησίες ή οι μονές αυτές σχετίζονται με την αγιότητα του προσώπου στις οποίες είναι αφιερωμένες, ως εκ τούτου, οι πιστοί ταυτίζονται εν μέρει με την αγιότητα του τοπίου. Από την άλλη, οι αναρτήσεις αυτές σχετίζονται με μια άλλη διάσταση της τεχνολογίας, μέσα από την οποία άνθρωποι από όλο τον κόσμο έχουν την δυνατότητα να γνωρίσουν καινούργια μέρη, ωστόσο στην προκείμενη περίπτωση, οι θεάσεις των

δημοσιεύσεων αυτών εξυπηρετούν και την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, ο οποίος αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι της βιομηχανίας του τουρισμού.

Εκτός από την παρουσίαση εκκλησιών και μονών, μια μερίδα των αναρτήσεων αυτών αναφέρεται σε σκεύη λατρείας, ιμάτια αγίων και άλλα ιερά κειμήλια τα οποία φυλάσσονται σε συγκεκριμένους θρησκευτικούς τόπους. Στις περιπτώσεις αυτές, οι αναρτήσεις φαίνεται να εξυπηρετούν την πληροφόρηση του κοινού, θρησκευτικού ή μη, για την διατήρηση και φύλαξη της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς ως άλλα είδη μουσείων, τα οποία επίσης ψηφιοποιήθηκαν και προσφέρουν ξεχωριστές εμπειρίες στο κοινό τους, αξιοποιώντας τις δυνατότητες του διαδικτύου για να διατηρήσουν αμείωτο το ενδιαφέρον για τα εκθέματα τους.

Σε μια άλλη υποκατηγορία των δημοσιεύσεων αυτών, οι αναρτήσεις αφορούσαν στον τρόπο που διεξάγονται τυπικά θρησκευτικά δρώμενα και εκκλησιαστικά τελετουργικά σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, αναδεικνύοντας την ποικιλομορφία των παραδόσεων και την επιρροή που αυτές επιδέχονται όταν επεμβαίνει ο τοπικός πολιτισμικός παράγοντας. Παρά το γεγονός δηλαδή ότι η Ορθοδοξία διαφύλαξε τις παραδόσεις της στα βάθη των αιώνων, σχεδόν με εμμονική πρόθεση να μην αλλοιωθούν, ωστόσο καλωσορίζει τις τοπικές διαφοροποιήσεις ως παράγοντα εμπλουτισμού των θρησκευτικών παραδόσεων.

Εξετάζοντας τις αναρτήσεις αυτές ανεξάρτητα από το θρησκευτικό τους πλαίσιο, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι τέτοιου είδους δημοσιεύσεις ανοίγουν νέους δρόμους για ανθρώπους από όλο τον κόσμο, ανθρώπους με κινητικά προβλήματα ή άλλους φυσικούς και γεωγραφικούς περιορισμούς, ώστε να γνωρίσουν νέους τόπους θρησκευτικού ενδιαφέροντος, οι οποίοι κάτω από διαφορετικές συνθήκες θα παρέμεναν άγνωστοι ή απομακρυσμένοι. Για το γεγονός αυτό, τα εύσημα πιστώνεται η τεχνολογία του διαδικτύου, η οποία δύναται να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο ανταλλάσσονται πληροφορίες θρησκευτικού ενδιαφέροντος εν γένει.

Κωδικός 3 : Επικαιρότητα

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει αναρτήσεις που αφορούν την επικαιρότητα, ωστόσο λόγω της θρησκευτικής φύσης των σελίδων επισημαίνεται η σχέση των ειδήσεων με θρησκευτικού ενδιαφέροντος ζητήματα. Όμως, ενώ κυρίως παρουσιάζονται ειδήσεις σε σχέση με τα τεκταινόμενα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και τις δράσεις θρησκευτικών οργανισμών, δεν λείπουν αναρτήσεις οι οποίες αφορούν στην ελληνική διπλωματία και στις σχέσεις της Ελλάδας με το εξωτερικό, γεγονός το οποίο καταδεικνύει το έντονο ενδιαφέρον των πιστών

να ενημερώνονται για θέματα τα οποία ανάγονται στην σφαίρα της προστασίας των Ελληνικών συνόρων.

Ωστόσο, θα ήταν εξαιρετικά τολμηρό και βεβιασμένο το συμπέρασμα ότι οι αναρτήσεις αυτές παραπέμπουν σε άκρατο εθνικισμό ή τουλάχιστον χρειάζεται περαιτέρω έρευνα προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα σε σχέση με αυτό το ζήτημα. Για τους σκοπούς αυτής της εργασίας και ειδικότερα όσον αφορά στο ερώτημα για το τι είδους αναρτήσεις εμφανίζονται στις σελίδες θρησκευτικού ενδιαφέροντος του Facebook, φαίνεται ότι οι σελίδες αυτές στην κατηγορία επικαιρότητα εντάσσουν την ελληνική διπλωματία και την διεθνή πολιτική στα ενδιαφέροντα τους, ενδεχομένως επειδή η Χριστιανοσύνη οφείλει να προστατεύεται, ως ύψιστο ιδανικό και μέσα στα πλαίσια του πολιτειακού κράτους, δεδομένου ότι η Ορθοδοξία είναι στενά συνδεδεμένη με το κράτος, ακόμα και Συνταγματικά.

Το πεδίο αυτό, τα θέματα δηλαδή της επικαιρότητας, τα οποία επιλέγουν οι Χριστιανοί για να ενημερώνονται μέσα από το διαδίκτυο, καθώς επίσης και την έντυπη ενημέρωση παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Από την ποιοτική προσέγγιση της παρούσας έρευνας αποκαλύπτεται το πολυδιάστατο φαινόμενο της ελληνικής χριστιανικής ενημέρωσης, το οποίο χρήζει περαιτέρω έρευνας, η οποία στο μέλλον μπορεί να φωτίσει πλευρές αυτής της διάστασης.

Κωδικός 4: Θρησκευτικά ζητήματα

Η παρούσα κατηγορία περιλαμβάνει δημοσιεύσεις που σχετίζονται με ζητήματα θρησκευτικής πρακτικής των πιστών, ως προς την νηστεία, τον τρόπο με τον οποίο ενδείκνυται να γίνεται η προσευχή, πνευματικά ζητήματα και ερωτήματα όπως η εξομολόγηση, η δράση του καλού Χριστιανού, καθώς και θέματα καθημερινού βίου των Χριστιανών.

Οι δημοσιεύσεις αυτές φαίνεται να εξυπηρετούν ερωτήματα αναφορικά με την πνευματικότητα των Χριστιανών, καθώς πολύ συχνά δομούνται εν είδει «οδηγών» για τον Χριστιανικό βίο ή οδηγίες που απορρέουν από ρήσεις Αγίων ή ιερών προσώπων που τοποθετούνται γύρω από ζητήματα Χριστιανικής πρακτικής. Ωστόσο, μια υπεραπλούστευση στην ερμηνεία της προκειμένης κατηγορίας ως αδιάκριτη επιβολή κανόνων δεν θα οδηγούσε σε ασφαλή συμπεράσματα. Μέρος των αναρτήσεων αυτών προκύπτει με την μορφή διαμοιρασμού χριστιανικών ηθών και προτροπής για την διατήρηση εθίμων και παραδόσεων μεταξύ των χριστιανών. Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω διαπίστωση εκτείνεται η θεώρηση της τεχνολογίας και του Facebook σε θρησκευτικά πνευματικά ζητήματα, ως

καταλυτικός παράγοντας για την ενοποίηση των χριστιανικών πρακτικών στην καθημερινή ζωή των χριστιανών και μια αναδιαμόρφωση του θρησκευτικού κανονιστικού πλαισίου, η οποία χωρίς την χρήση της τεχνολογίας θα φάνταζε αδύνατη δεδομένου ότι η offline θρησκεία αντιπαρέρχεται την δυνατότητα αυτή μόνο μέσω της κατήχησης, στην οποία οι σύγχρονες γενιές δεν θα ανταποκρίνονταν τόσο άμεσα. Επιπλέον, τέτοιου είδους δημοσιεύσεις αναλαμβάνουν τον ρόλο μιας ευρύτερης θρησκευτικής κατήχησης σε μεγαλύτερο εύρος πληθυσμού, την αποδοτικότητα της οποίας η μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να αποσαφηνίσει.

Κωδικός 5: Προσωπικές Μαρτυρίες

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει αναρτήσεις, οι οποίες αποτελούν προσωπικές μαρτυρίες πίστης των Χριστιανών. Κάποιες από αυτές αναφέρονται σε θαύματα που βίωσαν οι πιστοί και περιγράφουν μια υπεράνθρωπη ανάμιξη σε ανθρώπινα ζητήματα, καθοριστική για την ανθρώπινη μοίρα.

Σε κάποιες περιπτώσεις άγια πρόσωπα εισάκουσαν παρακλήσεις και επενέβησαν δραστικά κυρίως σε ζητήματα υγείας. Στην υποκατηγορία αυτή των αναρτήσεων συχνά τονίζεται η αντιπαράθεση θρησκευτικότητας και επιστήμης σε περιστατικά στα οποία η Ιατρική είχε αποκλείσει κάποια πιθανότητα βελτίωσης, ωστόσο η Θεία Χάρη αποκατέστησε μερικά ή ολικά την υγεία του ασθενή.

Σε άλλες δημοσιεύσεις η Θεία Χάρη γίνεται ορατή μέσα από χαμένες εικόνες οι οποίες εμφανίστηκαν, εικόνες που δακρύζουν ή ακόμα εμφανίσεις θρησκευτικών μορφών στη γήινη σφαίρα.

Σε όλες τις περιπτώσεις πίσω από τα σημαινόμενα των προκείμενων αναρτήσεων φαίνεται να αναπτύσσονται ψυχολογικοί μηχανισμοί, οι οποίοι επιβεβαιώνουν την συνολική πίστη και επιδρούν στο σύνολο του χριστιανικού πληθυσμού. Επιπρόσθετα, φαίνεται να ενισχύουν τους δεσμούς μεταξύ των πιστών και να τεκμηριώνουν την ιδιότητα κάτω από την οποία συνενώνονται μέσα στις θρησκευτικές σελίδες στο Facebook.

Κωδικός 6 : Προσευχές

Οι δημοσιεύσεις αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνουν προσευχές, οι οποίες ενίοτε αποτελούν εκκλήσεις για υγεία, ειρήνη και ευζωία, άλλες προσευχές αποτελούν αποσπάσματα των ιερών κειμένων με αναφορές σε συγκεκριμένα πρόσωπα αγίων, στην Παναγία ή στο Θεό, καθώς επίσης προσευχές πιστών, μικρά κείμενα δηλαδή από πιστούς, οι

οποίοι απευθύνουν εκκλήσεις για το καλό του συνόλου της χριστιανικής κοινότητας, καθώς επίσης για όλο τον κόσμο.

Κωδικός 7 : Θρησκευτικά Πρόσωπα

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται αναρτήσεις που σχετίζονται με θρησκευτικά πρόσωπα, όπως ιερείς και μέλη των εκκλησιαστικών οργάνων, τα οποία συχνά απευθύνουν θρησκευτικά μηνύματα και οδηγίες για την χριστιανική πρακτική στην καθημερινότητα των ανθρώπων.

Ένα μέρος των αναρτήσεων αυτών αφορούν σε ρήσεις θρησκευτικών ηγετών, οι οποίες παραπέμπουν σε σαφείς ερμηνείες των ιερών κειμένων αναφορικά με τον χριστιανικό βίο των πιστών. Οδηγίες όπως η βραδινή προσευχή, η νηστεία και η αλληλεγγύη φαίνεται να αποτελούν για τους πιστούς κατευθύνσεις για το πώς να διάγουν τον βίο τους σύμφωνα με την Χριστιανική διδασκαλία και τα ήθη της.

Οι ρήσεις αυτές συνιστούν μια διαρκή υπενθύμιση των ηθικών κανόνων, όπως αυτοί υπαγορεύονται από την Ορθοδοξία, καθώς επίσης σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συνιστούν οδηγίες για την αλληλεγγύη μεταξύ της Χριστιανικής κοινότητας.

Κωδικός 8 : Θρησκευτικές Εκδηλώσεις

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται προσκλήσεις σε τυπικά εκκλησιαστικά λειτουργικά που συντελούνται σε κατά τόπους εκκλησίες και αφορούν σε εορταστικές εκδηλώσεις, έκτακτες τελετουργίες προς τιμήν κάποιου Αγίου λόγω του εορτασμού του. Επιπλέον, σε αρκετές σελίδες αναρτώνται και καλέσματα σε ιερές τελετές της ορθόδοξης πίστης, όπως η Θεία Λειτουργία σε συγκεκριμένους ναούς. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει και ορισμένες μαγνητοσκοπημένες λειτουργίες ή και σε κάποιες περιπτώσεις ζωντανές αναμεταδόσεις (live streaming) λειτουργιών μέσα από Ιερούς Ναούς, προσφέροντας την δυνατότητα στους πιστούς να παρακολουθήσουν την λειτουργία ακόμη και αν δεν μπορούν να παρευρεθούν με την φυσική τους παρουσία στους χώρους λατρείας.

Το Facebook φαίνεται ότι σε αυτή την κατηγορία έχει δώσει μια νέα διάσταση στον τρόπο με τον οποίο οι Χριστιανοί συμμετέχουν στα θρησκευτικά δρώμενα. Όπως αναλύθηκε στο πρώτο μέρος του θεωρητικού πλαισίου, η συμμετοχή των πιστών στις θρησκευτικές τελετουργίες είναι απαραίτητη και ανάγεται σε μείζον θεολογικό ζήτημα, δεδομένου ότι η τελετουργία δεν απαιτεί μόνο την δράση του ιερέα που το εκτελεί αλλά επιπλέον την

συμμετοχή των πιστών, την φυσική τους παρουσία δηλαδή, η οποία ζωντανεύει το τελετουργικό.

Εντούτοις, είναι αδύνατον να παραβλεφθεί το γεγονός ότι μέσω του Facebook οι αναρτήσεις αυτές αποτελούν ένα πολυπαραγοντικό ζήτημα, το οποίο δεν αποτελεί απαραίτητα σύγκρουση με θεμελιώδη θεολογικά ζητήματα. Εξετάζοντας το ποιος μπορεί να παρακολουθεί τις αναμεταδόσεις αυτές εκτός από τους πιστούς, οι οποίοι δεν μπορούν να συμμετέχουν με την παρουσία τους λόγω φυσικών περιορισμών, μια άλλη κατηγορία πιστών η οποία δεν συνηθίζει να παρίσταται, έχει την δυνατότητα να συμμετέχει στην εκκλησιαστική ζωή απομακρυσμένα.

Επιπρόσθετα, οι δημοσιεύσεις αυτές αποτελούν μια πηγή ενημέρωσης για τον τρόπο με τον οποίο συντελούνται τα εκκλησιαστικά τελετουργικά της Ορθοδοξίας, καθώς επίσης αποτελούν έδαφος μιας διαθηρησκειακής αναζήτησης.

Η τεχνολογία του διαδικτύου φαίνεται να εκτείνει τα φυσικά όρια του ιερού ναού και του ίδιου του τελετουργικού, γεγονός το οποίο χρειάζεται περισσότερη επιστημονική έρευνα για τον τρόπο με τον οποίο τέτοιου είδους δημοσιεύσεις μπορούν να αποτελέσουν το εφαλτήριο για μια διαφορετική προσέγγιση των τελετουργιών της Ορθοδοξίας και τον τρόπο με τον οποίο συμμετέχουν οι πιστοί σε αυτά.

Κωδικός 9 : Εκκλήσεις

Οι δημοσιεύσεις της κατηγορίας αυτής περιλαμβάνουν αναρτήσεις οι οποίες καλούν τους πιστούς σε συμμετοχικές πράξεις αλληλεγγύης για μέλη της κοινότητας που αντιμετωπίζουν κάποιο πρόβλημα προσωπικής φύσης, εράνους για την συγκέντρωση χρημάτων, καθώς επίσης εκκλήσεις για προσευχές για την υγεία ή την επιτυχία μελών της κοινότητας.

Στον πίνακα 5.3 παρατίθενται τα αθροίσματα των δημοσιεύσεων ανά κατηγορία στο σύνολο των σελίδων που αποτελούν το δείγμα. Στην πρώτη στήλη παρατίθενται οι σελίδες του Facebook που αναλύθηκαν, όπως αυτές παρουσιάζονται στον πίνακα 5.2. Στην πρώτη γραμμή του πίνακα παρατίθενται οι κατηγορίες των δημοσιεύσεων, όπως αναλύθηκαν παραπάνω.

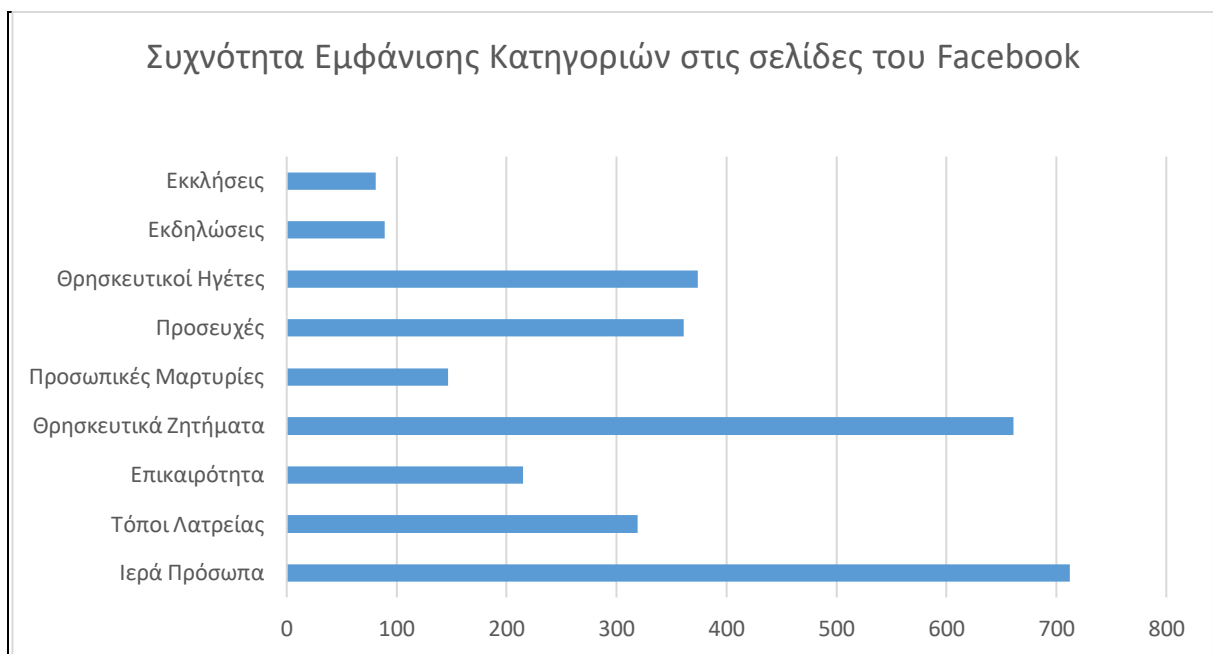
Κατηγορίες Σελίδες	Ιερά Πρόσωπα	Τόποι Λατρείας	Επικαιρότητα	Θρησκευτικά Ζητήματα	Προσωπικές Μαρτυρίες	Προσευχές	Θρησκευτικοί Ηγέτες	Θρησκευτικές Εκδηλώσεις	Εκκλήσεις
Ορθοδοξία η Δύναμη μας	48	32	31	32	28	12	32		
Αγαπώ τον Χριστό	52	28	46	49	14	28	37	4	5
Ιησούς Χριστός η Ανάσταση και η Ζωή	37	18	28	62	37	44	36	18	4
Φίλοι Αγίου Όρους	54	9	16	43	22	27	52	24	8
Προσεύχεστε Αδιαλείπτως	87		12	164		37	23		23
Ιησούς Χριστός το φως του κόσμου	37	14	25	36	16	24	44		11
Πατέρες της Εκκλησίας	76	8	18	44		25	64		
Παναγία μου σ'αγαπώ	45	16	17	33	4	42	37	4	6
Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Ταξίαρχης	6	8		1		2			
Άγιος Ιωάννης Ρώσος ο Ομολογητής	132	47	18	76	4	63	17	12	17
Παναγία Μεγαλόχαρη Θαυματουργή της Τήνου	94	87	4	112	22	57	32	6	7
Υπεραγία Θεοτόκε	44	52		9				21	
Σύνολα	712	319	215	661	147	361	374	89	81

Πίνακας 5.3 Αποτελέσματα Αναρτήσεων ανά Κατηγορία

Σε μια γραφική αναπαράσταση (Γράφημα 5.1) των αποτελεσμάτων του πίνακα 5.3 παρατηρείται η συχνότητα εμφάνισης των κατηγοριών που αναλύθηκαν ανωτέρω στο σύνολο των σελίδων υπό διερεύνηση.

Σύμφωνα με τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από το σύνολο των 2959 αναρτήσεων η κατηγορία που εμφανίζεται πιο συχνά στις σελίδες του Facebook που αναφέρονται σε Χριστιανικές Ορθόδοξες Κοινότητες είναι αυτή των δημοσιεύσεων που αφορούν σε Ιερά Πρόσωπα της Ορθοδοξίας, όπως είναι οι Άγιοι, η Παναγία και ο Χριστός με 712

δημοσιεύσεις. Δεύτερη σε κατάταξη, με 661 δημοσιεύσεις, εμφανίζεται η κατηγορία Θρησκευτικά ζητήματα, ενώ αμέσως επόμενη στην τρίτη θέση εμφανίζεται η κατηγορία δημοσιεύσεων που αναφέρονται σε θρησκευτικά πρόσωπα, όπως ιερείς και ηγέτες με 374 δημοσιεύσεις. Στην τέταρτη, πέμπτη και έκτη θέση, εμφανίζονται οι ακόλουθες κατηγορίες: Οι προσευχές με 361 δημοσιεύσεις, οι τόποι λατρείας με 319 δημοσιεύσεις και η επικαιρότητα με 215 δημοσιεύσεις αντίστοιχα. Έβδομη στην κατάταξη συχνότητας εμφανίσεων δημοσιεύσεων στο Facebook είναι οι Προσωπικές μαρτυρίες με 147 δημοσιεύσεις, ενώ την όγδοη και ένατη θέση στην κατάταξη βρίσκονται οι κατηγορίες των θρησκευτικών εκδηλώσεων με 89 δημοσιεύσεις και των εκκλήσεων με 81 δημοσιεύσεις αντίστοιχα.

Γράφημα 5.1 Συχνότητα Εμφάνισης Κατηγοριών στις σελίδες του FB

Τα παραπάνω αποτελέσματα και η κατάταξη τους αναφέρονται στην συχνότητα εμφάνισης των κατηγοριών στις σελίδες του Facebook, οι οποίες διερευνήθηκαν. Ωστόσο, τα αποτελέσματα αυτά δεν θεωρείται αυτονόητο ότι αντανακλούν τις προτιμήσεις των χρηστών.

Οι τιμές των «like» και των σχολίων που αποδίδουν τις προτιμήσεις των χρηστών ανά κατηγορία εξετάζονται στην επόμενη ενότητα.

5.2 Αλληλεπίδραση χρηστών Facebook με τις δημοσιεύσεις

Στην ενότητα αυτή αναλύεται η αλληλεπίδραση των πιστών με τις κατηγορίες που καταγράφηκαν και αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Για τον σκοπό αυτό εξετάζεται το πλήθος των αλληλεπιδράσεων με τα εργαλεία που παρέχει το Facebook στους χρήστες για αντιδράσεις στις δημοσιεύσεις, όπως είναι το κουμπί του «like» και το σύμβολο της καρδιάς που συμβολίζει την ένδειξη «τέλειο», καθώς επίσης και τα emoticons (οι «φατσούλες» δηλαδή) που συμβολίζουν συναισθήματα όπως το «νοιιάζομαι», το «λυπάμαι», το γέλιο, την έκπληξη, τον θυμό και τα οποία βρίσκονται κάτω από κάθε ανάρτηση με σκοπό ο χρήστης να έχει την δυνατότητα να αλληλεπιδράσει και να εκφράσει το συναίσθημα του για την κάθε δημοσίευση.

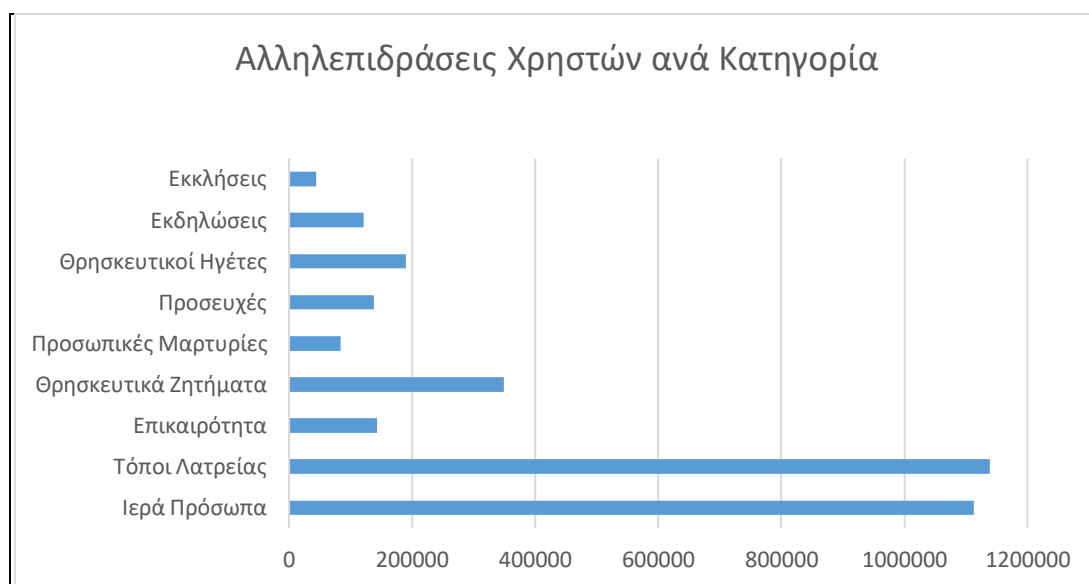
Όσον αφορά στις προτιμήσεις των χρηστών σε σχέση με τις κατηγορίες αναρτήσεων, ο πίνακας 5.4 δίνει τα αποτελέσματα των αλληλεπιδράσεων ανά σελίδα και κατηγορία. Το σύνολο των αλληλεπιδράσεων στο σύνολο των σελίδων του δείγματος επιστρέφει τις προτιμήσεις των χρηστών σε σχέση με τις κατηγορίες δημοσιεύσεων στις σελίδες που εξετάστηκαν.

Κατηγορίες Σελίδες	Ιερά Πρόσωπα	Τόποι Λατρείας	Επικαιρότητα	Θρησκευτικά Ζητήματα	Προσωπικές Μαρτυρίες	Προσευχές	Θρησκευτικοί Ηγέτες	Θρησκευτικές Εκδηλώσεις	Εκκλήσεις
Ορθοδοξία η δύναμη μας	29644	31120	43032	51056	17816	4896	28932		
Αγαπώ τον Χριστό	46327	27516	48327	62541	8349	12154	45892	8032	12156
Ιησούς Χριστός η Ανάσταση και η ζωή	32864	32614	17542	72541	24525	28546	37514	6245	8532
Φίλοι Αγίου Όρου	28458	5607	8368	23177	12914	17658	30368	15072	5856
Προσεύχαστε Αδιαλείπτως	522		72	160		259	92		138
Ιησούς Χριστός το φως του κόσμου	9102	4536	11325	13932	6160	10248	12276		4279
Πατέρες της Εκκλησίας	2432	344	648	1848		650	2432		
Παναγιά μου σ'αγαπώ	23760	7264	6443	18942	2608	20454	14208	2604	3498
Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Ταξιάρχης	3924	6240		780		1858			
Άγιος Ιωάννης Ρώσος ο	50028	19787	6246	32148	1504	24822	4862	7824	7242

Ομολογητής									
Παναγία Μεγαλόχαρη Θαυματουργή της Τήνου	30456	25839	1424	39648	9372	16758	13472	2874	2464
Υπεραγία Θεοτόκε	855203	977619		32436				78322	
Σύνολα	1.112.720	1.138.486	143.427	349.209	83.248	138.303	190.048	120.973	44.165

Πίνακας 5.4 Αλληλεπιδράσεις χρηστών κατά κατηγορία αναρτήσεων

Η γραφική αναπαράσταση του πίνακα 5.4, όπως φαίνεται στο παρακάτω γράφημα ιεραρχεί τις προτιμήσεις των χρηστών με τελείως διαφορετικό τρόπο από την συχνότητα εμφάνισης των δημοσιεύσεων μέσα στις σελίδες.

Γράφημα 5.2 Προτιμήσεις Χρηστών ανά κατηγορία δημοσιεύσεων

Πιο συγκεκριμένα, η κατηγορία «Τόποι Λατρείας» βρίσκεται στην πρώτη θέση των προτιμήσεων των πιστών - χρηστών των σελίδων με 1.138.486 συνολικά likes, ενώ η κατηγορία δημοσιεύσεων στην οποία γίνονται αναφορές σε Ιερά Πρόσωπα της Ορθοδοξίας πέφτει στην δεύτερη θέση, σε σχέση με την πρώτη θέση που κατείχε στην συχνότητα εμφάνισης στις σελίδες υπό εξέταση, με 1.112.720 likes στο σύνολο των σελίδων. Ως προς τις προτιμήσεις των χρηστών ακολουθούν οι κατηγορίες αναρτήσεων: «Θρησκευτικά Ζητήματα»

με 349.209 likes, «Θρησκευτικοί Ηγέτες» με 190.048 likes, «Επικαιρότητα» με 143.427 likes, «Προσευχές» με 138.303 likes, «Θρησκευτικές Εκδηλώσεις» με 120.973 likes, «Προσωπικές Μαρτυρίες» με 83.248 likes και οι «Εκκλήσεις» με 44.165 likes.

Οι αλλαγές στην ιεραρχική κατάταξη των κατηγοριών σχετικά με τις προτιμήσεις των χρηστών δεν συνιστά την μοναδική διάσταση των αποτελεσμάτων αυτών. Αξίζει κανείς να παρατηρήσει την διαφορά στα «Likes» μεταξύ των κατηγοριών. Οι δύο πρώτες κατηγορίες «Ιερά Πρόσωπα» και «Τόποι Λατρείας» απέχουν μακράν των υπόλοιπων κατηγοριών. Ειδικότερα, η απόκλιση των προτιμήσεων από την κατηγορία «Θρησκευτικά ζητήματα» αφήνει ανοικτό το πεδίο για έρευνα ως προς τον βαθμό ικανοποίησης που λαμβάνουν οι πιστοί για τις θρησκευτικές τους αναζητήσεις μέσα από τις δημοσιεύσεις του Facebook.

Πέρα από τα ποσοτικοποιημένα δεδομένα για την αλληλεπίδραση των πιστών με τη χρήση των προκαθορισμένων επιλογών, τα σχόλια συνιστούν επίσης επικοινωνία μέσα στην ψηφιακή Ορθόδοξη κοινότητα.

Σε ποιοτική ανάλυση των σχολίων των χρηστών, η εμπειρική παρατήρηση στο περιεχόμενο τους κατέδειξε ότι στην συντριπτική πλειονότητα των σχολίων οι πιστοί απαντούν με την λέξη «Αμήν» και «Βοήθεια μας», καθώς επίσης σε κανένα σχόλιο δεν παρατηρήθηκε διάλογος μεταξύ των χρηστών κάνοντας χρήση του εργαλείου του Facebook «Απάντηση», το οποίο παρέχει την δυνατότητα απάντησης σε σχόλιο κάποιου χρήστη σε μια συγκεκριμένη δημοσίευση.

Η λέξη «Αμήν» συνιστά μια στερεοτυπική έκφραση των χριστιανών. Αναζητώντας την ετυμολογία της λέξης παρατηρείται ότι το «Αμήν» προέρχεται από το αρχαίο εβραϊκό «αμέν», το οποίο μεταφράζεται ως «μακάρι» ως απάντηση σε ευχή ή «έτσι ας γίνει»³. Πέραν της λεκτικής κατάθεσης της ευχής το Facebook φαίνεται να παρέχει επιπλέον εργαλεία έκφρασης για την έννοια του «αμήν» μέσα από emoticons ή εικονίδια Gif, δηλαδή μέσα από κινούμενες εικόνες. Πιο συγκεκριμένα, τα εικονίδια που παρατηρήθηκαν να χρησιμοποιούνται κατά βάση στα σχόλια των αναρτήσεων που διερευνήθηκαν, με σκοπό να υποδηλώσουν οι χρήστες την ευχή «Αμήν», είναι δύο. Το ένα απεικονίζεται με δυο χέρια ενωμένα σε στάση προσευχής, ενώ το άλλο απεικονίζεται με το σύμβολο μιας καρδιάς πάνω στην οποία αναγράφεται η λέξη «AMEI!» (εικόνα 5.1 και 5.2).

³ Η ερμηνεία του λήμματος από την Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα διαθέσιμο στο https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CE%B1%CE%BC%CE%AE%CE%BD

Εικόνα 5.1 Αμήν

Εικόνα 5.2 Αμήν (Gif)

Ως προς την έκφραση «Βοήθεια μας», αυτή συνιστά μια ακόμα στερεοτυπική έκφραση της Ορθοδοξίας με την οποία ο πιστός επιβεβαιώνει ότι προσβλέπει για βοήθεια στην Θεία Χάρη και στα σχόλια που διερευνήθηκαν παρατηρήθηκε ότι η συγκεκριμένη έκφραση συχνά χρησιμοποιήθηκε με την συνοδεία του εικονιδίου της εικόνας 5.1.

Ενώ στην πλειοψηφία τους τα σχόλια των πιστών εξαντλούνται στις εκφράσεις αυτές, παρατηρήθηκαν και ορισμένα σχόλια χρηστών που απευθύνουν ευχές που αναφέρονται στην υγεία και την ευτυχία του συνόλου, οι οποίες όμως δεν εγείρουν κάποια συζήτηση, ούτε περαιτέρω αλληλεπίδραση μεταξύ των χρηστών.

Σχετικά λοιπόν με τον τρόπο αλληλεπίδρασης των χριστιανών στα σχόλια τους φαίνεται ότι εκφράζουν ξεκάθαρα τις προτιμήσεις τους για τις αναρτήσεις και τις επιβραβεύουν με τα εργαλεία του Facebook, ωστόσο δεν χρησιμοποιούν την εφαρμογή ως μέσο για μεταξύ τους επικοινωνία και εμπλοκή σε συζητήσεις στις συγκεκριμένες θεματικές τις οποίες σχολιάζουν. Επίσης, παρατηρείται ότι τα σχόλια που καταγράφονται είναι λιγότερα σε σχέση με τα likes που σημειώνονται στις αναρτήσεις. Το γεγονός αυτό εγείρει νέα ερευνητικά ερωτήματα αναφορικά με τον τρόπο επικοινωνίας μεταξύ των χριστιανών στο Facebook, δεδομένου ότι αποτελεί ένα κατ' εξοχήν μέσο διαπροσωπικής επικοινωνίας και ανταλλαγής απόψεων, διότι ως φαίνεται στις αναρτήσεις που διερευνήθηκαν στην παρούσα έρευνα η ίδια η ομολογία της

πίστης συνιστά για τους χριστιανούς όλα όσα χρειάζονται για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους.

5.3 Η θρησκευτική έκφραση στο Facebook

Για το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, που αφορά τον τρόπο με τον οποίο μεταφέρονται τα στοιχεία της χριστιανικής παράδοσης στο ψηφιακό περιβάλλον και πώς αυτά επηρεάζονται από την σύγχρονη ψηφιακή κουλτούρα, πραγματοποιήθηκε ποιοτική ανάλυση μέσα από εμπειρική παρατήρηση των δημοσιεύσεων στις σελίδες, οι οποίες επιλέχθηκαν ως δείγμα για την παρούσα έρευνα.

Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, η γραπτή επικοινωνία των χρηστών στηρίζεται στις στερεοτυπικές θρησκευτικές εκφράσεις «Αμήν» και «Βοήθεια μας». Ωστόσο, μέσα από το Facebook δίνεται η δυνατότητα να προσδώσουν στις εκφράσεις αυτές περισσότερο συναίσθημα μέσα από τα εικονίδια που παρουσιάστηκαν στις εικόνες 5.1 και 5.2, τα οποία είναι ενδεικτικά και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις επαναλαμβάνονται το ένα δίπλα στο άλλο, αποδίδοντας το συναίσθημα πολυτροπικά και εντείνοντας την έμφαση που θέλουν οι χρήστες να δώσουν.

Πολυτροπικά επίσης φαίνεται να αποδίδονται και τα στοιχεία που μεταφέρονται από την offline θρησκεία στο περιβάλλον της ψηφιακής πλατφόρμας. Φωτογραφίες που σχετίζονται με διάφορες εκφάνσεις της θρησκείας συνοδεύουν τις αναρτήσεις των σελίδων που μελετήθηκαν. Σε όλες τις κατηγορίες αναρτήσεων παρατηρείται παρουσία φωτογραφιών, ωστόσο πλουσιότερο φωτογραφικό υλικό φαίνεται να συγκεντρώνεται κυρίως στις τρεις κατηγορίες που περιγράφονται παρακάτω.

Όπως ήταν αναμενόμενο, σε ένα μέσο επικοινωνίας όπως το Facebook το οποίο αποδίδει μεγάλη αξία στην εικόνα, οι αγιογραφίες αποτελούν το κύριο θέμα των δημοσιεύσεων. Στην κατηγορία «Ιερά Πρόσωπα», η οποία αναλύθηκε στην ενότητα 5.1 και αναφέρεται σε Αγίους της Ορθοδοξίας, καθώς επίσης στον Χριστό και στην Παναγία, οι εικόνες της κλασικής βυζαντινής αισθητικής κυριαρχούν στις αναρτήσεις αυτές. Όμως, οι αγιογραφίες φαίνεται να αποτελούν κυρίαρχη θεματική και σε άλλες κατηγορίες.

Στην κατηγορία «Εκδηλώσεις», όπως αναλύθηκε ανωτέρω, πολλές δημοσιεύσεις αφορούν προσκλήσεις για συμμετοχή σε τυπικά τελετουργικά της Ορθοδοξίας. Στην offline θρησκεία

οι πιστοί έχουν την ευθύνη του να προσέρχονται στις ενορίες τους τις προκαθορισμένες ημέρες που τελούνται τα μυστήρια. Στο Facebook οι ενορίες φαίνεται ότι έχουν αναλάβει ενεργό δράση εκμεταλλευόμενες την δυνατότητα δημιουργίας εκδήλωσης που παρέχει η πλατφόρμα, καλώντας τα μέλη της κοινότητας να παρακολουθήσουν την τελετή, είτε διαδικτυακά, είτε με φυσική παρουσία στην ενορία που οργανώνει το κάλεσμα. Συχνά τέτοια καλέσματα συνοδεύονται από εικόνα του Αγίου προς τιμήν του οποίου τελείται η λειτουργία ή ακόμα και αγιογραφίες των ενοριών που πρόκειται να τελεστεί η εκάστοτε λειτουργία. Ένα τυπικό παράδειγμα τέτοιου καλέσματος φαίνεται στην εικόνα 5.3.

Εικόνα 5.3 Κάλεσμα σε live streaming λειτουργία (πηγή: FB «Υπεραγία Θεοτόκε»)

Στην κατηγορία «Ιερά Πρόσωπα» συχνά παρατίθενται ρήσεις Αγίων, οι οποίες συνοδεύονται από την αγιογραφία τους. Ωστόσο, κατά την παρατήρηση των δημοσιεύσεων φαίνεται να αναδύεται και μια άλλου είδους αισθητική σε αυτή την κατηγορία, όπως απεικονίζεται για παράδειγμα στην εικόνα 5.4. Η φωτογραφία αυτή συνόδευε ένα κείμενο από ρήση του Αγίου Μάρκου Ασκητή. Η θεματική της φωτογραφίας ασφαλώς παραπέμπει στο θρησκευτικό της περιεχόμενο, ωστόσο η τυπική βυζαντινή αισθητική που επικρατεί στο σύνολο των εικόνων και των αγιογραφιών φαίνεται στο Facebook να είναι λιγότερο επιβεβλημένη.

Εικόνα 5.4. Κατηγορία «Ιερά Πρόσωπα», Ρήση Αγίου Μάρκου Ασκητή. (πηγή: FB «Πατέρες της Εκκλησίας»)

Στην κατηγορία «Θρησκευτικά Ζητήματα» οι εικόνες παρουσίασαν μεγάλη ποικιλομορφία. Η πολυτροπικότητα των κειμένων εντείνει το συναίσθημα των πιστών και η μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να εντοπίσει ενδεχόμενη ένταση στην ομολογία της πίστης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα φαίνεται στην εικόνα 5.5, το κείμενο της οποίας αναφερόταν στην ανακούφιση από δυσμενείς περιστάσεις της καθημερινότητας και την εναπόθεση της ελπίδας του πιστού στην Θεία Χάρη.

Εικόνα 5.5. Κατηγορία «Θρησκευτικά Ζητήματα» (πηγή: FB «Ορθοδοξία η Δύναμη μας»)

Η Ορθοδοξία, όπως αναλύθηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας, εκτός από τα τυπικά τελετουργικά της Εκκλησίας περιλαμβάνει ένα σύνολο κανόνων για την συμπεριφορά του πιστού, ο οποίος ομολογεί την πίστη του διάγοντας βίο σύμφωνα με αυτούς. Μέσα στο δείγμα των σελίδων που διερευνήθηκαν πλήθος αναρτήσεων σχετίζεται με τους κανόνες αυτούς στην κατηγορία «Θρησκευτικά Ζητήματα» και παρουσιάζεται ποικιλοτρόπως. Το Facebook αποτελεί ένα επιπλέον μέσο προτροπής για την τήρηση των κανόνων παραπέμποντας στην εκκλησιαστική παράδοση, η οποία οφείλεται να διατηρείται αναλλοίωτη.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν σχετικά με την δραστηριότητα των χρηστών του Facebook, οι οποίοι προσελκύονται από σελίδες θρησκευτικού περιεχομένου και πιο συγκεκριμένα διαδικτυακές κοινότητες χριστιανών ορθόδοξων, διερευνήθηκαν στα σημεία της παρούσας έρευνας.

Ως προς το πρώτο ερώτημα σχετικά με τις κατηγορίες δημοσιεύσεων που εμφανίζονται σε δείγμα δώδεκα σελίδων που επιλέχθηκαν για την παρούσα εργασία, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν εννέα κατηγορίες, οι οποίες συνοψίζονται σε αναρτήσεις που αφορούν σε ιερά πρόσωπα, τόπους λατρείας, επικαιρότητα, θρησκευτικά ζητήματα, προσωπικές μαρτυρίες, προσευχές, θρησκευτικά πρόσωπα, θρησκευτικές εκδηλώσεις και εκκλήσεις.

Οι κατηγορίες αυτές στο σύνολο τους περιγράφουν επαρκώς το σύνολο των αναρτήσεων στις σελίδες που διερευνήθηκαν, ωστόσο η μελλοντική έρευνα ενδέχεται να λάβει υπόψη υποκατηγορίες των συγκεκριμένων αναρτήσεων προκειμένου να εξαχθούν πιο έγκυρα συμπεράσματα για τις θεματικές που απασχολούν τους πιστούς και περιγράφουν με πληρέστερο τρόπο την αναζήτηση τους στο διαδίκτυο.

Η διαθεματικότητα των δημοσιεύσεων, καθώς επίσης η δυνατότητα της τεχνολογίας του Facebook να προσαρτά σε αυτές μαγνητοσκοπημένες ή απευθείας συνδέσεις με τυπικά τελετουργικά της εκκλησιαστικής ζωής παρέχουν στον πιστό την επιλογή να θεωρεί εαυτόν Χριστιανό Ορθόδοξο, χωρίς να συμμετέχει με την φυσική του παρουσία σε αυτά. Η σαφής μετακίνηση της εκκλησιαστικής παράδοσης από την θέση του παρελθόντος να «ανταλλάσσει» τα εχέγγυα για την χριστιανική ταυτότητα με την φυσική του παρουσία στην εκκλησιαστική ζωή υπήρξε απόρροια του σύγχρονου τρόπου ζωής (Καραμούζης Π. , 2015). Η πλατφόρμα του Facebook και οι ποικίλες αναρτήσεις που προβάλλονται σε αυτό δύνανται να μεταφέρουν την εκκλησιαστική ζωή σε ένα νέο ψηφιακό περιβάλλον, έτσι ώστε η χριστιανική θρησκεία να κάνει ένα βήμα πιο κοντά στο ποίμνιο της και να το προσεγγίσει εκ νέου παρέχοντας πνευματική καθοδήγηση, χριστιανική διδασκαλία, υπενθύμιση των ηθικών κανόνων, οι οποίοι διέπουν τον χριστιανικό βίο, καθώς επίσης την δυνατότητα να συμμετέχει απομακρυσμένα τις εκκλησιαστικές τελετουργίες.

Επιπλέον, οι κατηγορίες αυτές όπως περιγράφηκαν κατά το στάδιο της παρατήρησης συνάδουν με άλλες έρευνες, οι οποίες κατηγοριοποίησαν τις θρησκευτικές θεματικές που προσφέρονται από την θρησκεία στο διαδίκτυο προκειμένου ο χριστιανισμός να διατηρεί μια

συνεχή παρουσία στο διαδίκτυο. Οι μαρτυρίες των πιστών, τα θρησκευτικά τελετουργικά, η διακονία και η καθοδήγηση από θρησκευτικούς ηγέτες αποτελούν ευρήματα που έχουν προκύψει και από άλλες έρευνες (Campbell, 2006; Young, 2004; Ahman & Thoren, 2021).

Ως προς το δεύτερο ερώτημα σχετικά με τον τρόπο που οι χρήστες αλληλεπιδρούν με τις αναρτήσεις προκειμένου να δείξουν τις προτιμήσεις τους αλλά και μεταξύ τους, τα αποτελέσματα της έρευνας κατέδειξαν ότι οι χρήστες εκφράζουν τις προτιμήσεις τους σε συγκεκριμένες θεματικές αναρτήσεις, οι οποίες σχετίζονται κυρίως με τους τόπους λατρείας, τις αναφορές σε ιερά πρόσωπα και διάφορα πνευματικά θρησκευτικά ζητήματα. Σε μια ποιοτική ερμηνεία των αποτελεσμάτων αυτών φαίνεται ότι η διαδικτυακή χριστιανική κοινότητα τιμά την εκκλησιαστική παράδοση με την οποία γαλουχήθηκε μέσα στα βάθη των αιώνων και η οποία εξασφάλισε τόσο την συνοχή της κοινότητας, όσο και την διάδοση της βάσης των διδασχών του χριστιανισμού (Greenfield & Marks, 2008; Miron, 2021; Fore, 1987; Καραμούζης Π. , 2015). Η πνευματική καθοδήγηση που αποζητούν οι πιστοί στο Facebook έχει επιβεβαιωθεί και από την έρευνα των Brubaker και Haigh (2017).

Επιπρόσθετα όμως, οι πιστοί χρήστες του Facebook φαίνεται ότι αξιοποιούν την τεχνολογία της πλατφόρμας προκειμένου να ενημερωθούν για μακρινούς θρησκευτικούς προορισμούς, τους οποίους διαφορετικά ενδέχεται να μην είχαν την δυνατότητα να γνωρίσουν. Τα αποτελέσματα αυτά συνάδουν με ευρήματα άλλων ερευνών που κατέληξαν ότι οι πιστοί ενδιαφέρονται να διασυνδεθούν με ομόθρησκους αλλά και με τόπους λατρείας, για τους οποίους ο γεωγραφικός περιορισμός υπήρξε στο παρελθόν ανασταλτικός παράγοντας (Campbell, 2006).

Ωστόσο, η ανάδειξη των τόπων λατρείας ως πρώτη στην κατάταξη για τις προτιμήσεις των χρηστών αναφορικά με τις διαθέσιμες αναρτήσεις των σελίδων, επιβεβαιώνει τις έρευνες που κατέδειξαν ότι η ψυχαγωγία των χριστιανών αποτελεί εξίσου ένα κίνητρο για την χρήση του Facebook (Brubaker & Haigh, 2017). Μάλιστα, δεδομένου ότι οι αναρτήσεις σχετικά με τους τόπους λατρείας και τα θρησκευτικά έθιμα σε άλλους τόπους δεν σχετίζονται με πληροφορίες του ορθόδοξου δόγματος και δεν αποτελούν ομολογία της πίστεως, φαίνεται ότι οι Χριστιανοί χρήστες παρακολουθούν συναφείς αναρτήσεις και προς χάριν ψυχαγωγίας δεδομένου ότι οι οικονομικοί περιορισμοί αποτελούν συχνά ανασταλτικό παράγοντα προκειμένου να εκπληρωθούν οι επιθυμίες τους για θρησκευτικό τουρισμό.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι το Facebook φαίνεται να ενσωματώνει σε μία πλατφόρμα επικοινωνίας τον τρόπο να εκπληρωθούν όλες οι θρησκευτικές ανάγκες των

χρηστών. Στον αντίποδα, η offline θρησκεία δεν ενσωματώνει την ψυχαγωγία των χριστιανών με παρόμοιο τρόπο. Ασφαλώς δεν πρόκειται για ανεπάρκεια της Ορθοδοξίας να καλύψει τις ανάγκες του ποιμνίου της αλλά περισσότερο η παρατήρηση αυτή αφορά στο εύρος των δυνατοτήτων του Facebook να συμπεριλαμβάνει επιπλέον τομείς της ανθρώπινης φύσης και σε κάποιο σημείο να διευκολύνει την αποκάλυψη τους.

Εκτός από τις τυποποιημένες αλληλεπιδράσεις των χρηστών με τις αναρτήσεις, οι πιστοί σχολιάζουν αναπαράγοντας στα σχόλια αυτά την τυπική θρησκευτική έκφραση με ευχές όπως «Αμήν» και «Βοήθεια μας». Ωστόσο, μέσω της τεχνολογίας του Facebook ακόμα και οι στερεοτυπικές αυτές εκφράσεις φαίνεται να εμπλουτίζονται με την συνοδεία εικονιδίων, η οποία προσδίδει επιπλέον το συναίσθημα, το οποίο απουσιάζει στο γραπτό λόγο, ως αντικατάσταση της μη λεκτικής επικοινωνίας. Φαίνεται δηλαδή ότι οι εκφράσεις αυτές δεν αποτελούν μόνο ένα στερεότυπο που αναπαράγεται στο όνομα της παράδοσης, αλλά για τους χριστιανούς ορθόδοξους ενέχει την ελπίδα τους, την οποία εναποθέτουν στην Θεία Χάρη (Roes & Raymond, 2003; Watkins , 2015). Η χρήση των Gif εικόνων και των emoji ή των emoticons στα σχόλια των χρηστών επιβεβαιώνεται και στην έρευνα των Ahman και Thoren (2021).

Το Facebook φαίνεται ότι έχει συμπεριλάβει στις ρυθμίσεις του τον χώρο να εκφραστούν οι πιστοί με τον τρόπο που είθισται να εκφράζονται όπως όταν συνευρίσκονται σε πραγματικό χώρο και χρόνο. Ένα οικείο περιβάλλον παρέχεται στους χρήστες για να εκφραστούν και να υποδηλώσουν την κοινή τους ταυτότητα εξασφαλίζοντας ένα αίσθημα συνοχής στην θρησκευτική τους κοινότητα (Henrich , 2009). Κατά την χρήση της πλατφόρμας του Facebook για θρησκευτικούς σκοπούς, η εικονική ταυτότητα των χρηστών φαίνεται να ταυτίζεται με την πραγματική ταυτότητα της καθημερινής ζωής και οι πιστοί μέσω του ψηφιακού εργαλείου φαίνεται να επιδεικνύουν την θρησκευτική συμπεριφορά που θα επιδείκνυαν και στην offline θρησκεία. Παρά τις δυνατότητες που προσφέρει η ψηφιακή πλατφόρμα, τα μέλη του Facebook φαίνεται να αρκούνται στην παραδοσιακή έκφραση της πίστης τους, την οποία επιδιώκουν να μεταφέρουν και στο ψηφιακό περιβάλλον ακολουθώντας τις απαιτήσεις του ψηφιακού πολιτισμού.

Από την ποιοτική ανάλυση των σχολίων που μελετήθηκαν στις δημοσιεύσεις που συμπεριλήφθησαν στην έρευνα παρατηρήθηκε ότι οι πιστοί με τον σχολιασμό τους δεν επιδιώκουν να εμπλακούν σε συζητήσεις με άλλα μέλη της πλατφόρμας αλλά κυρίως επιθυμούν να εκφράσουν την ομολογία της πίστης τους στο ψηφιακό περιβάλλον. Η μη

επιδίωξη ανάπτυξης συζητήσεων και διαλόγου στο κοινωνικό δίκτυο του Facebook διαπιστώθηκε και στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε στις επίσημες σελίδες των εκκλησιών της Νορβηγίας, όπου ο επιδιωκόμενος στόχος φάνηκε να είναι η θρησκευτική ενημέρωση και όχι ο διάλογος (Hodol, 2021).

Ως προς το τρίτο ερώτημα για την μεταφορά των παραδοσιακών θρησκευτικών συμβόλων στο ψηφιακό περιβάλλον του Facebook, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η δυνατότητα της τεχνολογίας της πλατφόρμας να προσαρτά φωτογραφίες στις δημοσιεύσεις ενισχύει και διατηρεί τα υπάρχοντα θρησκευτικά σύμβολα, τα οποία προωθεί χωρίς φειδώ.

Επιπλέον όμως, η ελεύθερη έκφραση των χριστιανών μέσα από στο περιβάλλον του Facebook δίνει την δυνατότητα να επεκταθούν οι συμβολισμοί αυτοί και να προσαρτηθούν σε αυτές και άλλου είδους καλλιτεχνικές εκφράσεις ομολογίας της πίστης, τις οποίες οι χρήστες μοιράζονται και αλληλεπιδρούν με αυτές δίνοντας στην θρησκευτική έκφραση μια νέα διάσταση.

Επιπρόσθετα, όσον αφορά στις προσευχές που διαμοιράζονται με την μορφή καλλιτεχνημένων εικόνων θα πρέπει να σημειωθεί ότι το Facebook όχι μόνο δεν περιορίζει την χρήση των θρησκευτικών τυπικών, αλλά φαίνεται ότι παρέχει πρόσθετους τρόπους για τον διαμοιρασμό της προσευχής ως θρησκευτική παράδοση, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί το έδαφος για την διαφύλαξη γραπτών τεκμηρίων της προφορικής θρησκευτικής παράδοσης.

Επιπλέον, το Facebook παρέχει την δυνατότητα να ενημερωθούν οι Χριστιανοί για τους βίους των Αγίων, οι οποίοι παίζουν κεντρικό ρόλο στην θρησκευτική ζωή. Υποκαθιστά εν μέρει την κατήχηση, καθώς επίσης προάγει τη θρησκευτική λογοτεχνία με την αγαπημένη θεματολογία της, τους βίους δηλαδή των Αγίων (Miron, 2021). Ακόμα και αν αυτή λαμβάνει την μορφή ενός πολυτροπικού κειμένου, το γεγονός αυτό δεν αποτελεί περιορισμό του Facebook για πιο μακροσκελείς δημοσιεύσεις, αλλά μάλλον εμπίπτει σε ζητήματα που ανάγονται στον πολιτισμό της εικόνας που κυριαρχεί στον 21^ο αιώνα (Σωτηροπούλου-Ζορμπαλά, 2020, σ. 48).

Συνοψίζοντας, τα παραδοσιακά θρησκευτικά στοιχεία της offline θρησκείας βρίσκουν στο Facebook έναν ανοιχτό διάυλο επικοινωνίας με την χριστιανική κοινότητα. Επιπρόσθετα, η πολυτροπικότητα των αναρτήσεων, οι οποίες συνδυάζουν κείμενο και εικόνα, δίνει μια νέα διάσταση στην εκκλησιαστική παράδοση που έχει ταυτιστεί με την βυζαντινή αισθητική, την αυστηρότητα των θρησκευτικών κανόνων και την κατήχηση του ποιμνίου.

Η σύγχρονη κουλτούρα της ψηφιακής επικοινωνίας συμπαρασύρει την θρησκεία σε εκσυγχρονισμό της εικόνας της αλλά όχι της ουσίας της. Στην εποχή της εικόνας, η θρησκεία ακολουθεί τις εξελίξεις της τεχνολογίας και του ψηφιακού εγγραμματισμού μην έχοντας αναπτύξει κάποιου είδους ανοσία για να αντισταθεί. Η παρουσία της στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης την καθιστά πιο θελκτική και πιο προσβάσιμη στις κοινότητες πιστών, οι οποίες αξιοποιώντας τις δυνατότητες που τους παρέχουν οι νέες τεχνολογίες αλληλεπιδρούν ποικιλοτρόπως και ενισχύουν τους δεσμούς τους ακόμα και μέσα από το Facebook.

Ωστόσο, το μικρό δείγμα της έρευνας συνιστά έναν περιοριστικό παράγοντα για την εξαγωγή περισσότερων συμπερασμάτων και την γενίκευση τους, καθώς επίσης η ποσοτική επεξεργασία των στοιχείων με την χρήση του υπολογιστικού φύλλου του Excel. Η περιγραφική και αναλυτική στατιστική ανάλυση θα μπορούσε ενδεχομένως να επιστρέψει εγκυρότερα αποτελέσματα, γεγονός το οποίο η μελλοντική έρευνα μπορεί να λάβει υπόψη. Επιπλέον, η πλατφόρμα του Facebook αποτελεί ένα περιβάλλον όχι ιδιαίτερα φιλικό για τον ερευνητή, δεδομένου ότι δεν παρέχει την δυνατότητα μετάβασης σε δημοσιεύσεις συγκεκριμένων ημερομηνιών, γεγονός το οποίο καθιστά το εγχείρημα πολύ χρονοβόρο. Επιπρόσθετα, τα δεδομένα των δημοσιεύσεων που χρησιμοποιήθηκαν για την ποσοτική ανάλυση εξήχθησαν μέσω καταμέτρησης, γεγονός που αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο για λάθη, τα οποία θα μπορούσαν ενδεχομένως να διακυβεύσουν τα αποτελέσματα της έρευνας.

Ωστόσο, παρέχεται πλήθος στοιχείων για την ποιοτική ερμηνεία δεδομένων, από τα οποία μπορούν να εξαχθούν πολύτιμα συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο επικοινωνίας των ελλήνων χριστιανών στο ψηφιακό περιβάλλον του Facebook. Ως εκ τούτου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα παρουσίαζε η μελέτη δεδομένων από μια διεθνή βάση σελίδων του Facebook, προκειμένου να παρατηρηθούν κοινά στοιχεία σε ένα διαπολιτισμικό πλαίσιο ή ακόμα και τον τρόπο που το εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο μεταβάλλει τα στοιχεία της αλληλεπίδρασης των χριστιανών στο κοινωνικό δίκτυο του Facebook, γεγονός που πρέπει η μελλοντική έρευνα να λάβει σοβαρά υπόψη της για να μελετηθεί εκτενέστερα η επικοινωνία των πιστών εντός των κοινωνικών δικτύων.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να καταθέσει μερικά ακόμα τεκμήρια για τον τρόπο με τον οποίο οι χριστιανικές κοινότητες στο ψηφιακό περιβάλλον του Facebook επικοινωνούν, αναζητούν πνευματική καθοδήγηση αλλά και ενημερώνονται για ζητήματα που αφορούν την εκκλησιαστική παράδοση και την εξασφάλιση της συνέχειας της.

Επιπρόσθετα όμως, επιχειρεί να καταδείξει και την ανάγκη για περαιτέρω διεπιστημονική έρευνα στο πεδίο αυτό, συγκεκριμένα στον τρόπο επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης των πιστών Χριστιανών στην πλατφόρμα του Facebook, η οποία όπως είδαμε παραμένει πρώτη στις προτιμήσεις των χρηστών των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης.

Η ψηφιακή πραγματικότητα του 21^{ου} αιώνα επιφέρει αλλαγές σε κάθε πλευρά της ζωής του ανθρώπου και από αυτό δεν θα μπορούσε να εξαιρεθεί η Θρησκεία, η οποία αποτελεί τον πιο παλιό θεσμό, άμεσα συνυφασμένο με τις πρώτες απόπειρες σύστασης της ανθρώπινης κοινωνίας. Οι μεταβολές που επέρχονται μέσω της τεχνολογίας και οι αλλαγές στην κουλτούρα του σύγχρονου ανθρώπου σε σχέση με την επικοινωνία, εν προκειμένω με την θρησκευτική επικοινωνία, θα καθορίσουν τον πολιτισμό του 21^{ου} αιώνα. Το γεγονός αυτό συνιστά μια υποχρέωση από την πλευρά της επιστήμης που οφείλει να είναι παρούσα στις εξελίξεις, προκειμένου να καταγράψει και να κατανοήσει τις δυναμικές που αναπτύσσονται ανάμεσα στην τεχνολογία του Facebook και στην Θρησκεία, καθώς επίσης την ιστορικότητα της εποχής, η οποία φαίνεται να μεταβάλλει τα άκαμπτα όρια της Θρησκείας, ώστε να εκταθεί μέσω του Facebook και να εξασφαλίσει την συνέχεια της δίπλα στον άνθρωπο και όχι ανεξάρτητα από αυτόν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Abulencia, A. (2011). The social purposes of learning Assessment. *ATIKAN*, σσ. 105-122. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/277957177_The_Social_Purposes_of_Learning_Assessment
- Ahman, H., & Thoren, C. (2021). When Facebook becomes Faithbook: Exploring Religious Communication in a Social Media Context. *Social Media & Society*, 7(3). Ανάκτηση από <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/20563051211041644>
- Atran, S., & Henrich, J. (2010). The Evolution of Religion: How Cognitive By-Products, Adaptive Learning Heuristics, Ritual Displays and Group Competition Generate Deep Commitments to Prosocial Religions. *Biological Theory*, 5(1), σσ. 18-30. Ανάκτηση από https://link.springer.com/article/10.1162/BIOT_a_00018
- Berndt, A. (2020). Samole Methods. *Journal of Human Lactation*, 36(2), σσ. 224-226. Ανάκτηση από <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0890334420906850>
- Beyers, J. (2017). Religion and culture: Revisiting a close relative. *Theological Studies*, 73(1). Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/318753968_Religion_and_culture_Revisiting_a_close_relative
- Botz-Bornstein, T. (2012). What is the Difference between Culture and Civilization? Two Hundred Fifty Years of Confusion. *Comparative Civilizations Review*, 66, σσ. 10-28. Ανάκτηση από <https://scholarsarchive.byu.edu/ccr/vol66/iss66/4>
- Braudel, F. (2005). *Γραμματική των Πολιτισμών*. Αθήνα: ΜΙΕΤ (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας).
- Brubaker, P., & Haigh, M. (2017). The Religious Facebook Experience: Uses and Gratifications of Faith-Based Content. *Social Media + Society*, 3(2). Ανάκτηση από <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2056305117703723>
- Campbell, H. (2006). Religion and the Internet. *Communication Research Trends*, 25(1). Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/229568244_Internet_and_Religion
- Chen, C., Martinez, M., & Cheng, Y. (2018). The Developmental Origins of the Social Brain: Empathy, Morality and Justice. *Frontiers in Psychology*. Ανάκτηση από <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.02584/full>
- Chung, D. (2019). The Evolution of Theisms: The Four Technological Revolutions and the Four Theistic Revolutions. *Open Journal of Social Sciences*, 7, σσ. 213-242. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/332500529_The_Evolution_of_Theisms_The_Four_Technological_Revolutions_and_the_Four_Theistic_Revolutions

- Coman, I., & Coman, M., (2017). Religion, popular culture and social media: The construction of a religious leader image on facebook. *ESSACHESS-Journal for Communication Studies*, 10(2). 129-143. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/322295217_Religion_popular_culture_and_social_media_The_construction_of_a_religious_leader_image_on_facebook
- Croucher, S., Zeng, C., Rahmani, D., & Sommier, M. (2022). Religion, Culture and Communication. *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. Ανάκτηση από <https://oxfordre.com/communication/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-166>.
- Culliford, E. (2021). Facebook decided faith groups are good for business. Now, it wants your prayers. *Reutera*. Ανάκτηση από <https://www.reuters.com/technology/facebook-decided-faith-groups-are-good-business-now-it-wants-your-prayers-2021-07-22/>
- Devito, J. (2001). *Ανθρώπινη Επικοινωνία*. Αθήνα: Έλλην.
- Dias, E. (2021). Facebook's Next Target: The Religious Experience. *The New York Times*. Ανάκτηση από <https://www.nytimes.com/2021/07/25/us/facebook-church.html>
- Faimau, G., & Behrens, C., (2016). Facebooking Religion and the Technologization of the Religious Discourse: A Case Study of a Botswana-based Prophetic Church. *Online Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 11. 66-93. doi:10.17885/heiup.rel.2016.0.23628
- Fore, W. (1987). A Theology of Communication. Στο *Television and Religion: the Shaping of Faith, Values and Culture* (σσ. 38-54). Augsburg. Ανάκτηση από <https://www.religion-online.org/article/a-theology-of-communication/>
- Fragel-Madeira et al., L. (2015). Dyslexia: A Review about a Disorder That Still Needs New Approaches and a Creative Education. *Creative Education*(6), σσ. 1178-1192. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/281358897_Dyslexia_A_Review_about_a_Disorder_That_Still_Needs_New_Approaches_and_a_Creative_Education
- Gazniuk, L., Soina, I., Goncharov, G., & Chervony, P. (2019). Everyday Communications in religious practices. *SHS Web of Conferences*, 72. doi:doi.org/10.1051/shsconf/20197202002 Ανάκτηση από https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2019/13/shsconf_appsconf2019_02002.pdf
- Ge, J. (2019). Emoji sequence use in enacting personal identity. In L. Liu & R. White. *WWW'19 companion proceedings of the 2019 world wide web conference* (σσ. 426-438). Association for Computing Machinery. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/333061295_Emoji_Sequence_Use_in_Enacting_Personal_Identity
- Gere, C. (2009). *Digital Culture*. ReaKtion Books.
- Gibson, W., Huang, P., & Yu, Q. (2018). Emoji and communicative action: the semiotics, sequence and gestural actions of “face covering hand”. *Discourse, Context & Media*, 26, σσ. 91-99. Ανάκτηση από <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2211695818300801>

- Gintis, H., Smith, E., & Bowles, S. (2001). Costly Signaling and Cooperation. *Journal of theoretical Biology*, 213, σσ. 103-119. Ανάκτηση από <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0022519301924063>
- Gombi, M. (2016). Cultures and Technology: An Analysis of Some of the Changes in Progress—Digital, Global and Local Culture. Στο K. Borowiecki, N. Forbes, & A. Fresa, *Cultural Heritage in a Changing World*. Springer. Ανάκτηση από <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-3-319-29544-2.pdf?pdf=button>
- Gombrich, E. (2007). *Το Χρονικό της Τέχνης*. Αθήνα: MIET.
- Greenfield, E., & Marks, N. (2008). Religious Social Identity as an Explanatory Factor for Associations between More Frequent Formal Religious Participation and Psychological Well-Being. *Journal of Psychology and Religion*, 17(3), σσ. 245-259. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/23166197_Religious_Social_Identity_as_an_Explanatory_Factor_for_Associations_Between_More_Frequent_Formal_Religious_Participation_and_Psychological_Well-Being
- Gunduz, U. (2017). The effect of Social Media on Identity Construction. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 8(5). Doi: 10.1515/mjss-2017-0026
- Gusfield, J. (2006). Culture. *Contexts*, 5(1), σσ. 43-44. Ανάκτηση από <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1525/ctx.2006.5.1.43>
- Haclett, C., & Grim, B. (2012). *The Global Religious Landscape*. Washington: PEW Research Center's Forum on Religion and Public Life. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/259938665_The_Global_Religious_Landscape
- Harari, Y. (2015). *Sapiens Μια σύντομη ιστορία του ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Helland, C. (2005). Online religion as lived religion. *Heidelberg Journal of Religion on the Internet*. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/33435774_Online_Religion_as_Lived_Religion_Methodological_Issues_in_the_Study_of_Religious_Participation_on_the_Internet
- Henrich, J. (2009). The evolution of costly displays, cooperation and religion: credibility enhancing displays and their implications for cultural evolution. *Evolution and Human Behavior*, 30(4), σσ. 244-260. Ανάκτηση από <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1090513809000245>
- Hodol, H.-O. (2021). What a Friend We Have in Facebook: Norwegian Christian Churches' Use of Social Media. *Journal of Media and Religion*, 20(3), σσ. 123-142. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/353371689_What_a_Friend_We_Have_in_Facebook_Norwegian_Christian_Churches'_Use_of_Social_Media
- Hussain, M., & Sarwar, M. S, (2021). Facebook Usage for Religious Motives: Difference in Time Patterns and Demographics. *Al-Qalam*, 26(1). 276-297. Ανάκτηση από

<https://iri.aiou.edu.pk/wp-content/uploads/2021/11/Facebook-Usage-for-Religious-Motives.pdf>

- Ittefaq, M., & Ahmad, T., (2018). Representation of Islam and Muslims on social media: A discourse analysis of Facebook. *Journal of Media Critiques*, 4(13), 39-52. doi:10.17349/jmc118103
- Jurkiewicz, C. (2018). Bid Data, Big Concerns: Ethics in the Digital Age. *Public Integrity*, 20(1), σσ. 46-59. Ανάκτηση από <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10999922.2018.1448218>
- Kessler, H. (1988). On the state of Medieval Art History. *The Art Bulletin*, 70(2), σσ. 166-187. Ανάκτηση από <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00043079.1988.10788561>
- Kircaburun, K., Alhabash, S., Tosuntas, S., & Griffiths, M. (2020). Uses and gratifications of problematic social media use among University students: a simultaneous examination of the big five of personality traits, social media platforms, and social media use motives. *International Journal of Mental Health*, 18, σσ. 525-547. Ανάκτηση από <https://d-nb.info/116365082X/34>
- Koebler, F., Riedl, C., Vetter, C., Leimester, J., & Krcmar, H. (2010). Social Connectedness on Facebook: An explorative study on status message usage. *16th Americas Conference on Information Systems*. AMCIS. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/220892933_Social_Connectedness_on_Facebook_-_An_Explorative_Study_on_Status_Message_Usage
- Krees, G., & VanLeeuwen, T. (2001). *Multimodal Discourse*. London: Arnold. Ανάκτηση από <file:///C:/Users/USER/Downloads/RoutledgeHandbooks-9780203809068-chapter3.pdf>
- Krippendorff, K. (2018). *Content Analysis: An Introduction to its Methodology*. Pennsylvania: Sage Publications. Ανάκτηση από [https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=nE1aDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Krippendorff,+K.+\(2018\).+Content+Analysis:+An+Introduction+to+its+Methodology.+Pennsylvania+free+download&ots=yZeiZsfr9t&sig=vWAimOE5faEaDioN6m64nXgQuao&redir_esc=y#v=onepage&q&f=fal](https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=nE1aDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Krippendorff,+K.+(2018).+Content+Analysis:+An+Introduction+to+its+Methodology.+Pennsylvania+free+download&ots=yZeiZsfr9t&sig=vWAimOE5faEaDioN6m64nXgQuao&redir_esc=y#v=onepage&q&f=fal)
- Leonardi, V. (2022). Communication challenges and transformations in the Digital Era: emoji language and emoji translation. *Language and Semiotic Studies*, 8(3), σσ. 22-44. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/363324033_Communication_challenges_and_transformations_in_the_Digital_Era_emoji_language_and_emoji_translation
- Levin, I., & Mamlok, D. (n.d.). Culture and Society in Digital Age. *Information*, 12(68). doi:10.3390/info12020068 Ανάκτηση από <https://www.mdpi.com/2078-2489/12/2/68>
- McClure, P., (2016). Faith and Facebook in a Pluralistic Age: The Effects of Social Networking Sites on the Religious Beliefs of Emerging Adults. *Sociological Perspectives*, 59(4). 818-834. Ανάκτηση από https://youthandreligion.nd.edu/assets/230309/mcclure_2016.pdf

- Miron, V. (2021). The Importance of Church Iconography. *RAIS Journal of Social Sciences*, 5(2), σσ. 70-77. Ανάκτηση από [file:///C:/Users/USER/Downloads/155-Article%20Text-266-1-10-20211124%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/USER/Downloads/155-Article%20Text-266-1-10-20211124%20(1).pdf)
- Nawafleh, S., Harfoush, O., Fakhouri, S., Obiedar, R., & Rababah, O. (2012). Facebook Impact on Users Social Life. *Journal of American Science*, 8, σσ. 333-339. Ανάκτηση από http://www.jofamericanscience.org/journals/am-sci/am0812/047_12403am0812_333_339.pdf
- Peoples, H., Duda, P., & Marlowe, F. (2016). Hunter-Gatherers and the Origins of Religion. *Human Nature*, 27, σσ. 261-282. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/302065024_Hunter-Gatherers_and_the_Origins_of_Religion
- Podskalsky, G. (2008). *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Pzybylski, A., Murayama, K., DeHaan, C., & Gladwell, V. (2013). Motivational, emotional, and behavioral correlates of fear of missing out. *Computers in Human Behavior*, 29(4), σσ. 1841-1848. Ανάκτηση από https://selfdeterminationtheory.org/wp-content/uploads/2014/04/2013_PrzybylskiMurayamaDeHaanGladwell_CIHB.pdf
- Riordan, M. (2017). The communicative role of non-face emojis. *Computers in Human Behaviour*, 76, σσ. 75-86. Ανάκτηση από <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563217304211>
- Roberts, J., & David, M. (2020). The social media party: fear of missing out (FoMO), social media intensity, connection, and well-being. *International Journal of Human Computer Interaction*, 36, σσ. 386-392. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/334717933_The_Social_Media_Party_Fear_of_Missing_Out_FoMO_Social_Media_Intensity_Connection_and_Well-Being
- Roes, F., & Raymond, M. (2003). Belief in moralizing gods. *Evolution and Human Behavior*, 24, σσ. 126-135. Ανάκτηση από [https://www.the-bright.net/morality/statement_3_studies/DOI/10.1016_s1090-5138\(02\)00134-4.pdf](https://www.the-bright.net/morality/statement_3_studies/DOI/10.1016_s1090-5138(02)00134-4.pdf)
- Ruler, v. (2018). Communication Theory: An Underrated Pillar on Which Strategic Communication Rests. *International Journal of Strategic Communication*, 12(4), σσ. 367-381. Ανάκτηση από <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1553118X.2018.1452240>
- Sasaki, J., & Kim, H. (2010). At the Intersection of Culture and Religion: A Cultural Analysis of Religion's Implications for Secondary Control and Social Affiliation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), σσ. 401-414. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/49710452_At_the_Intersection_of_Culture_and_Religion_A_Cultural_Analysis_of_Religion's_Implications_for_Secondary_Control_and_Social_Affiliation
- Schilbrack, K. (2022). The concept of religion. Ανάκτηση από <https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/concept-religion/>
- Schroeder, R. (2018). *Social Theory after the Internet*. UCL Press. Ανάκτηση από <https://www.jstor.org/stable/j.ctt20krxdr.7?seq=2>

- Sjostrom, J., & Eilks, I. (2020). The Bildung Theory - From von Humbolt to Klafki and Beyond. Στο B. Akpan, & T. Kennedy, *Science Education in Theory and Practice*. Springer. doi:10.1007/978-3-030-43620-9_5
- Snell, B. (1989). *Η Ανακάλυψη του Πνεύματος*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζας.
- Snow, C. (1972). Mothers Speech to Children Learning Language. *Child Development*, 43(2), σσ. 549-565. Ανάκτηση από <https://www.jstor.org/stable/1127555>
- Sullivan, L., Wainwright, G., Lindberg, C., Spencer, S., Benz, E., Chadwick, H., . . . McGinn. (2022). Christianity. Encyclopedia Britannica. Ανάκτηση από <https://www.britannica.com/topic/Christianity>
- Tazghini, S., & Siedlecki, K. (2013). A mixed method approach to examining Facebook use and its relationship to self-esteem. *Computers in Human Behavior*, 29(3), σσ. 827-832. Ανάκτηση από <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563212003159?via%3Dihub>
- Tredinnick, L. (2008). *Digital Information Culture: The individual and society in digital age*. Chantos Publishing.
- Turel, O., He, Q., Brevers, D., & Bechara, A. (2017). Social Networking sites use of the morphology of a social-semantic brain network. *Social Neuroscience*, 13(5), σσ. 528-636. Ανάκτηση από <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17470919.2017.1382387>
- Twenge, J., & Campell, W. (2019). Media use is linked to lower psychological well-being: evidence from three datasets. *Psychiatry Quarterly*, 90, σσ. 311-331. Ανάκτηση από <https://link.springer.com/article/10.1007/s11126-019-09630-7>
- Vouloumanos, A., Hauser, M., Werker, J., & Martin, A. (2010). The Tuning of Human Neonates' Preference for Speech. *Child Development*, 81(2), σσ. 517-527. Ανάκτηση από https://www.academia.edu/23442087/The_tuning_of_human_neonates_preference_for_speech
- Watkins, T. (2015). Ritual performance and religion in early Neolithic societies. Στο N. Laneri, *Defining the Sacred* (σσ. 153-160). Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/333113595_Ritual_performance_and_religion_in_early_Neolithic_societies
- White, P., Tella, F., & Ampofo M. D., (2016). A missional study of the use of social media (Facebook) by some Ghanaian Pentecostal Pastors. *KOERS-Bulletin for Christian Scholarship*, 81(2). doi:10.19108/KOERS.81.2.2250
- Winda, M., Nasution, A., & Nasution, S. (2019). The Role of Social Media on Intercultural Communication Competences. (σσ. 483-491). The Second International Conference on Social, Economy, Education and Humanity. Ανάκτηση από <https://www.scitepress.org/Papers/2019/101056/101056.pdf>

Young, G. (2004). Reading and Praying Online. Στο L. Dawson, & D. Cowan, *Religion Online: Finding Faith on the Internet* (σσ. 93-107). Routledge. Ανάκτηση από https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=wv7yBEkNy90C&oi=fnd&pg=PA93&dq=online+religion+research&ots=CD3r11cZNY&sig=LTr6ZW0ZQ50oFBiSdnTrJlPb9Sc&redir_esc=y#v=onepage&q=online%20religion%20research&f=false

Ελληνική Βιβλιογραφία

Θεοδώρου, Α. (2006). *Βασική Δογματική Διδασκαλία*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδας. Ανάκτηση από <https://www.pemptousia.gr/2013/11/orthodoxia-ke-neoterikotita-i-metapa/>

Καραμούζης, Π. (2015). Η Αναπαραγωγή των Θρησκευτικών Δομών Εξουσίας στο Διαδίκτυο. *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, 8, σσ. 1-8. Ανάκτηση από <https://revmata.pre.aegean.gr/issue%208/2.8%20%ce%9a%ce%b1%cf%81%ce%b1%ce%bc%ce%bf%cf%8d%ce%b6%ce%b7%cf%82.pdf>

Καραμούζης, Π. (2015). *Η Κοινωνιολογία της Θρησκείας Μεταξύ Εκπαίδευσης και Κοινωνίας*. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. Ανάκτηση από <file:///C:/Users/USER/Downloads/%CE%97%20%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1%20%CF%84%CE%B7%CF%82%20%CE%B8%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CF%82%20%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BE%CF%8D%20%CE%B5%CE%BA%CF%82.pdf>

Κυριαζή, Ν. (2009). Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και τεχνικών. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

Μητροπολίτου Μεσσηνίας Χρυσόστομου. (2019). Το εκκλησιολογικό ερώτημα στα ομολογιακά Κείμενα της Ανατολής. *Θεολογία*(90), σσ. 5-21. Ανάκτηση από https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/2019_1_1_messinias.pdf

Μπαμπινιώτης, Γ. (2020, 11 18). Πολιτισμός=Παιδεία. *Το Βήμα*. Ανάκτηση από <https://www.tovima.gr/2020/11/18/opinions/politismos-paideia/>

Μπιτσάνη, Ε. (2004). *Πολιτισμική Διαχείριση και Περιφερειακή Ανάπτυξη*. Αθήνα: Διόνικος.

Μπουρντιέ, Π. (1994). *Κείμενα Κοινωνιολογίας*. Δελφίνι. Ανάκτηση από <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/MEDIA128/Bourdieu.pdf>

Πορφυριάδης, Ν. (2009). *Μελέτη για την Ανάλυση Περιεχομένου ως ερευνητική μεθοδολογία στην ακαδημαϊκή έρευνα της διαφήμισης από το 1970 έως σήμερα*. ΑΠΘ. Ανάκτηση από <https://ikee.lib.auth.gr/record/122794>

Σωτηροπούλου-Ζορμπαλά, Μ. (2020). *Ενσωματώνοντας τις τέχνες στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Πεδίο.